

KOPTSKÁ PAPHYROLOGIE

Je-li dnes papyrologie obecně definována jako *studium starověkých textů z Egypta, psané inkoustem na papyrus nebo na ostraka, dřevěné desky, kůži, plátno atd.* (P. W. Pestman) nebo konkrétněji jako *obor vědecky se zabývající řeckými a latinskými texty pocházejícími z Egypta, jako výrazem helénisticko-římské společnosti a kultury v údolí Nilu* (H.-A. Rupprecht), nebo je-li předmět papyrologie spatřován v textech, které *jsou psány výhradně v řečtině nebo latině a pocházejí z antického nebo byzantského období* (viz výše), potom, existuje-li několik definicí oboru papyrologie, měl by student s jistou dávkou klidu vzít toto na vědomí, neboť *papyrologie je stále ještě mladým vědním oborem, u něhož v současné době nelze očekávat obecně přijímanou definici vymezující náplň vědního oboru* (H.-A. Rupprecht). Je potom v tomto případě přiměřené úsloví, že definicí papyrologie je tolik, kolik je papyrologů.

Většina textů zaznamenaných na papyru pochází z Egypta. Že se ovšem nepsalo pouze na papyrus, ale že byly k psaní využívány i jiné materiály, patří k dávno známým skutečnostem, stejně tak jako okolnost, že nejpozději od doby pozdní antiky se v zemi na Nilu nepoužívala pouze řečtina nebo latina, bylo-li třeba zachytit něco písemně. „Jistě, samozřejmě,“ řekněte si a při tom si vzpomenete na egyptské hieroglyfy. Zcela byste se přitom ovšem nemýlili, pokud byste si uvědomili, že zmínkou o hieroglyfech, jako o výrazovém prostředku egyptského jazyka, je vlastně připomenut třetí místní jazyk, kterým se v pozdně antickém Egyptě vedle řečtiny a latiny (od nejstarších dob) hovořilo – a my k tomu opět dodáváme – také psalo (o zvláštních okolnostech, které s tím souvisejí – viz níže). „Pozdně antický“ egyptský jazyk ovšem byl v oné době ve svém jazykově-historickém vývoji již na jiném (a to na svém posledním) vývojovém stupni než egyptština reprezentovaná hieroglyfickým písmem. A také z hlediska historického vývoje písma dospěla doba na novou křižovatku. Egyptské texty, které nyní – tj. v pozdně antickém, byzantském a islámském období – vznikají, jsou pořizovány v koptském jazyce a písmu. Těmito texty se zabývá dnes již samostatná vědní disciplína – koptologie (viz k tomu níže).

Věrně v duchu definice uvedené v úvodu, podle níž se *papyrologie nezabývá texty psanými v jiných jazycích* (než v řečtině nebo latině – Oe.), *kterým se věnují odpovídající jim vědní disciplíny*, bychom Vás nyní rádi pozvali do oblasti oné „jiné“ papyrologie – a to papyrologie koptské. S důvody, které nás vedou k tomu, abychom o ní pojednali i v rámci úvodu do klasické tj. řecko-latinské papyrologie, se seznámí čtenář v dalších oddílech.

Představme si, že držíme v ruce silně poškozený zlomek papyru, na němž můžeme po určitém úsilí úspěšně rozluštit zbytky textu psané majuskulí a bez rozdělení slov (inscriptio continua): ΕΝΟΝΟ-ΜΑΤΙΤΟΥΚΥΡΙΟΥ. Nebo máme ostrakon, z jehož někdejšího textu zůstaly zachovány pouze dále uvedené dva řádky textu (koptská majuskule a řecká minuskule odpovídá zápisu na originálu):

ΕΓΡμμειαινδϑ
ΚΤΙCΤΗCΕΓΡ,

Pro papyrologa zabývajícího se řeckými texty, nepředstavují tyto zlomky žádný problém, má je v mžiku přečteny, totiž jako řecký text „Ve jménu Páně“ (*en onomati tú kyriú*) a „zapsané v měsíci mesoré

(nebo: mecheir) II, indikce 9, napsal Ktistéš“ (*egr[afé] m[éni] Me[soré] [nebo: Me(cheir)] ia ind[iktiónos] th Ktistéš egr[apsa]*). A jaké problémy by již měla znamenat slova jako ΠΡΑΞΙΣ *praxis*, ΕΜΒΟΛΗ *embolé*, ΧΡΥΣΙΚΟΝ *chryssikon* nebo ΔΟΦΑΛΕΙΑ *asphaleia*, s nimiž se můžeme setkat v nesčetných textech, která papyrologům-grécistům rovněž nejsou neznámá (srv. Glosář, str. 118–126)?

Předně tedy není nutné pochybovat o jazykovém původu těchto frází – ostatně vytržených z kontextu – jsou psány řecky. Musíme se však proto automaticky domnívat, že texty, z nichž pocházejí, jsou také celé řecké? Náš první příklad v řeckém písmě a jazyku – *en onomati tú kyriú* – pochází ze Vyzývání Krista a stojí s dále uvedeným datováním císařů zpravidla v řecky psaných dokumentech stenografů. Také náš druhý příklad – *egr m me ia ind, th ktistéš egr* – je svým písmem a jazykem řecký a odpovídá – jako tzv. *completio*, tzn. jako vlastnoruční záznam vystavovatele listiny – byzantské notářské praxi. Avšak texty, z nichž oba příklady pocházejí, jsou koptské. První příklad je z koptské zásunbní smlouvy z r. 610 po Kr., druhý příklad je daňová stvrzenka na ostraku z 8. stol. po Kr. napsaná v koptštině. Jen náhodě při výběru příkladů je třeba přičíst fakt, že druhý příklad pochází až z islámského období, neboť tento skutkový stav může být prokázán i v listinách z dřívějšího období. Jinak je tomu v případě výše citovaných řeckých slov: jsou sice také „pravá řecká“, avšak již nejsou „autochtonní“, nýbrž převzatá z cizího koptského okolí.

Je zřejmé, že písmo i slovní zásoba – byť i řecké – mohou mýlit, mohou se při dalším textovém studiu projevit jako nepřekonatelné překážky, pokud snaživý papyrolog i nadále bude přesvědčen, že v poškozeném a kusém textu má před sebou řeckou písemnou památku. Dovolíme si v této souvislosti citovat švýcarského koptologa Rodolpha Kassera: *Čtenář, který bere do rukou koptský text, pokud ho předem neupozorníme, bude jistě překvapen jeho „řeckým“ vzhledem. Ale i jestliže jeho vnější vzhled je téměř zcela řecký, jeho jádro zůstává autenticky egyptské.* Naštěstí, a to budiž řečeno již zde, obsahuje koptská abeceda doplňkové znaky, které ji i navenek zcela jednoznačně odlišují od řečtiny. Nelze ovšem odhlédnout od skutečnosti, že „koptské“ konstrukce, i když jsou pro svou vnější řeckou podobu čitelné, nedávají těm, kteří koptštinu neovládají, žádný smysl (dost často ovšem – a to v zájmu pravdy nebudiž zamlčováno – si i koptologové musí s luštěním lámat hlavu!). Především blízkost k řečtině, která je u koptských textů na první pohled zřejmá, je dostatečným důvodem, abychom se podívali za plot klasické, rozuměj řecko-latinské, papyrologie na to, co v souladu s mezinárodními zvyklostmi označujeme jako koptskou papyrologii.

Opticky se stává tato blízkost pochopitelná při srovnání písem. Převzetím řecké abecedy (24 velkých písmen) a 6 dalších znaků pocházejících z demotického písma (podle Hérodota – II 36 – „lidové písmo“, grafické „rozředění“ starého znakového systému, tzv. *hiera grammata*, svaté, tj. nedotknutelné písmo) získává koptština především vyjadřovací prostředek, grafický styl, který je, řečeno zcela obecně, specifický pro řecké písařské umění pozdní antiky (ke koptskému písmu viz tab. na konci této kapitoly).

Podobně jako řečtina používá i koptština dva druhy majuskulí, které jsou označovány jako a) majuskule biblická, a b) majuskule alexandrijská. V rámci obou těchto druhů písem se dále ještě rozeznávají vždy dva způsoby psaní: první, kdy jsou všechna písmena psána ve stejném tvaru, a druhý, kdy se nestřídají pouze široká písmena s úzkými, nýbrž se i samotná písmena skládají z tahů vlasových (tj. úzkých) a stínových (tj. silných).

Jinou grafickou zvláštností koptštiny a řečtiny bylo, že se mezi oběma druhy zmíněných písem hledala nějaká forma vyrovnání. Výsledek takového snažení máme potom všude tam, kde se setkáváme se smíšenými druhy písem, např. u obou vídeňských pergamenových kodexů: K 15 (6. stol.) a K 9062 (8. stol.). Kromě toho si koptština „vypůjčuje“ i z jiných řeckých písem.

Paleografie se tedy v koptské papyrologii nepěstuje samoúčelně, nýbrž především proto, aby se texty mohly nejen číst (což je důležité hledisko se zřetelem k písmu listin bohatému na ligatury), ale aby je bylo rovněž možno přiřadit z místního hlediska k určitým písařům či písařským školám, funkčně určit nebo v neposlední řadě i datovat. Co by tedy, při zřejmé příbuznosti řecké a koptské majuskule, bylo více nasnadě, než použít řecké texty k datování koptských textů za pomoci srovnání obou písem? U bilingvních, to je u řecko-koptských rukopisů, by to bylo možno ještě obhájit. Avšak v případě rukopisů psaných pouze v koptštině je namístě krajní opatrnost. Již v roce 1954 odolal Paul E. Kahle tomuto lákavému pokušení srovnávání rukopisů, když varovně napsal: ... *texty, které mohou*

být datovány buď podle jejich vnějšího rázu, nebo na základě řeckých textů, které se nacházejí v témže rukopise, ... nám poskytují spíše odlišný obraz než texty, získané z raně koptských rukopisů, datovaných čistě na základě koptské paleografie za přispění řecké paleografie. Příčinu tohoto zjištění je patrně třeba spatřovat v tom, že jednotlivé druhy řeckých písem si koptština mohla „vypůjčit“ kdykoli a že tu tedy mohly hrát svou úlohu důvody estetické, event. dobový vkus, nebo zkrátka přístupnost určitých řeckých rukopisů, takže, jak Rodolphe Kasser právem konstatuje: *Koptský text, který má tytéž grafické charakteristické rysy jako řecký text, může přesto být zjevně mladší.* V souvislosti s již zmíněnými koptskými výpůjčkami z jiných druhů řeckých písem, obzvláště z pokusu směřovat navzájem jednotlivé druhy řeckých písem, vznikaly pak často hybridy, které se pokoušely spojit charakteristické znaky různých řeckých písem. Přestože se koptština nepopíratelně opírala o různé formy řeckých písem, nastoupila nakonec přece jen svou vlastní vývojovou cestu.

To, co bylo právě řečeno, platí převážně pro literární texty (a případně pro oficiální listiny); proto se i písmo používané v těchto textech a listinách nazývá písmo knižní; proti němu stojí písmo listin a obchodních písemností, tedy všech tzv. neliterárních, resp. dokumentárních, textů, např. právních listin, dopisů, stvrzenek ap. Někdy se rozeznává ještě písmo subskripční, zřejmě pro listiny oficiálního charakteru (V. Stegemann), nebo se dokonce hovoří o knižním písmu (unciála) určeném pro významná literární díla, o listinném písmu (kurziva) používaném v neliterárních písemnostech a o subskripčním písmu (polounciála) používaném pro méně důležitá literární díla (W. Till). Také pro neliterární koptské texty platí to, co P. W. Pestman konstatoval již pro texty řecké, že totiž obsahují „a great variety of handwriting“ – velkou pestrost rukopisných písem; použité formy písem sahají od písem téměř oprostěných od ligatur a psaných zběhlou rukou až ke koptskému písmu bohatému na ligatury. Protože sepsáním listin byli často pověřováni profesionální písaři, zatímco dopisy psaly prokazatelně i osoby, které se jen zřídka zabývaly psaním, můžeme u těchto textů počítat s daleko silnějším osobitým vývojem jednotlivých druhů písem, resp. jejich forem, než u textů literárních; při pokusech o jejich časové zařazení na základě řecké paleografie, bude zde třeba postupovat s daleko větší opatrností, avšak řecká paleografie tu napomůže při zařazování řeckých a koptských listin do společného archivu.

Kromě optické blízkosti však existuje také blízkost „akustická“, kdy člověk, aby si zachoval textovou, příp. obsahovou, souvislost, nevyslovuje jednotlivá slova nahlas, ale pouze v duchu. Ačkoli je koptská slovní zásoba místní, enchorická, tedy egyptská, přesto čerpá asi 20 procent slov z řeckého slovníku, především odborné výrazy, které pronikly do koptštiny (obzvláště v oblasti práva, teologie a lékařství). Existuje však i množství běžných řeckých slov, například spojek, předložek a sloves, která se stala pevnou součástí každodenní, hovorové koptštiny.

A hovoříme-li již o odborných výrazech: shora uvedené výrazy *prasis, embolé, chryssikon a asfa-leia*, odkazují na oblast řecko-římského práva. (Zde by pro změnu mohl být koptolog vyzván, aby se s problematikou seznámil u řeckého papyrologa nebo právního historika!) Tyto a jiné odborné výrazy nasvědčují tomu, že koptské listiny jsou přizpůsobovány společnému antickému stylu, to znamená římskému právu. Také ve stavbě koptských listin existují shody s řecko-byzantskými formuláři. Soudí se, že příčinou tohoto vývoje byly společné rysy raně byzantského a koptského notářství.

Ze vzájemného propojení raně byzantského a koptského notářství, tedy z okolností, že notáři v Egyptě vykonávali své úřední povinnosti řecky i koptsky, vyplývají dvě věci: společné archivy a dvojjazyčnost. „Nálezy“ v muzeích i v evropských a zámořských sbírkách vynesly na denní světlo řecké a koptské texty, které nejen že pocházejí jednoznačně ze společných archivů, ale původně dokonce tvořily obsahově jeden celek – patřily k sobě. Známým a vždy znovu citovaným příkladem jsou koptský Papyrus Budge z Columbia University a řecké Papyry Britského muzea v Londýně čís. 2017, 2018 a 2019. Loupežné a nelegálně prováděné výkopy a snaha obchodníků se starými listinami zpeněžit vzácné nálezy, pokud možno, co nejvýhodněji, vedly k tomu, že kdysi k sobě patřící nálezy byly od sebe odtrženy a na trhu zpeněženy odděleně. Srovnáváme-li mezi sebou řecké a koptské listiny, můžeme nezřídka dojít k překvapivému zjištění, že koptská listina se zdá být přímým překladem řecké předlohy. Nám již známý případ, kdy v listině sepsané pouze v koptštině je zachována úplná řecká formulace (viz výše), se vyskytuje i v listinách z pozdější doby (např. z 9 stol.).

Nejen řecko-koptské dvojjazyčné texty v právě popsaném smyslu, ale také řecko-koptské bilingvy jsou dalším důvodem, proč si i koptské texty zasluhují pozornost klasických papyrologů. Bilingvy

existují jak v textech, které jsme si zvykli označovat jako texty neliterární, tak i v tak zvaných literárních textech. Méně známá je skutečnost, že se nám dochovaly i řecko-koptské slovníky, seznamy lokalit, seznamy slov, bohužel vesměs pouze ve zlomcích. Dokonce se objevila i trojjazyčná konverzační učebnice v latině, řečtině a v koptštině.

V literární oblasti sem patří především řecko-koptské rukopisy Starého a Nového Zákona (4.–12. stol.). Nikoli o bilingvy, ale o pouhou dvojjazyčnost se jedná všude tam, kde se v kodexech nalézají biblické knihy v řeckém (originálním) jazyce a jiné biblické spisy v koptštině jako v jazyce, do něhož byl spis přeložen.

Pokud se klasická papyrologie zabývá i zkoumáním knižní formy (kodex) a podobou knižních vazeb, máme i zde dobré důvody, abychom se podívali na koptské kodexy. Zejména velký nález v Nag Hammádí revidoval v tomto ohledu dřívější výzkumy, které prováděl E. Turner v oblasti řeckých kodexů, především pokud se týká šíře tak zvaných *kollémat*, tj. jednotlivých listů slepených do svitku. Kromě toho se knižní vazby kodexů z Nag Hammádí ukázaly být nečekaným místem nálezu řeckých papyrových zlomků, které byly společně se zlomky koptských listin vleповány do knižních desek k jejich zpevnění. Protože v některých případech byly řecké texty datovány, mohly přispět i k vyjasnění časového zařazení koptských textů.

Na druhé straně si budou i koptologové vděčně půjčovat z klasické papyrologie. To platí zejména při vydávání a popisu koptských textů a dále při restaurování podkladových materiálů, na kterých byly texty napsány. Neboť proč by se při zpracování koptských papyrů mělo postupovat jinou metodou, např. pouze proto, že papyry nejsou popsány řecky nebo latinsky, ale koptsky? Ostatně je možno připomenout, že tak zvaný leidenský systém závorek, jímž je čtenář vydávaného textu informován o stavu jeho zachovalosti a editor vydává svědectví o jeho textové interpretaci (v. str. 115), je úspěšně využíván i v koptských textových edicích. Stejně tak se i při popisu koptského papyrového zlomku setkáváme s odbornými výrazy jako *recto*, *verso*, *kolléma*, *selis* (sloupec) ap., které mají svůj původ v klasické papyrologii.

O oprávněnosti pojednat o koptské papyrologii v rámci těchto skript a o výhodách, které z toho vyplývají i pro klasického papyrologa a naopak, není pochyb. Připomeňme slova, která napsal P. Kahle v předmluvě k prvnímu svazku své edice koptských textů z Balaizahu: *Panu C. H. Robertovi jsem velmi zavázán za stálé rady o paleografii a řecké papyrologii...* Koptské listiny jsou důležitým pramenem k poznání kulturního a hospodářského vývoje pozdně antického Egypta. Obzvláště od 6. stol. jsou rovnocennými prameny vedle obdobných svědectví řeckých, která později dokonce nahrazují, takže na některých úsecích jsou pak jediným pramenem.

Koptská abeceda

Písmeno (jen velké)	Přepis	Jméno
Ⲁ	a	alfa
Ⲃ	b	béta
Ⲅ	g	gamma
Ⲇ	d	delta
Ⲉ	e	epsílon
Ⲋ	z	zéta
Ⲍ	é	éta
Ⲏ	th	théta
Ⲑ,Ⲓ	i, j	ióta

κ	k	kappa
λ	l	lambda
μ	m	mý
ν	n	ný
ξ	ks	ksí
ο	o	omikron
π	p	pí
ρ	r	ró
σ	s	sígma
τ	t	tau
Υ (ΟΥ)	u, v (zpravidla před souhláskou), y	ýpsílon
φ	ph	fí
χ	ch	chí
ψ	psí	psí
ω	ó	ómega
ϖ	š	šai
ϕ	f	faj
ϗ	h	hory
Ϙ	č	čanča
ϙ	kj	kjima
Ϛ	ty	ty

Literatura

- Bagnall, R. S.:** Egypt in Late Antiquity, Princeton 1993, obzvlášť kap. 7.
- Barns, J. W. B. – Browne, G. M. – Shelton, J. C.:** Greek and Coptic Papyri from the Cartonnage of the Covers (= Nag Hammadi Studies XVI), Leiden 1981.
- Bell, H. I. – Crum, W. E.:** Jews and Christians in Egypt, London 1924.
- Bowman, A. K.:** Egypt after the Pharaohs: 332 BC – AD 642 from Alexander to the Arab Conquest, London 1986.
- Buschhausen, H. – Horak, U. – Harrauer, H.:** Der Lebenskreis der Kopten. Dokumente, Textilien, Funde, Ausgrabungen. Katalog zur Ausstellung im Prunksaal der Österreichischen Nationalbibliothek, Wien 1995 (Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer 25), oddíl „Schule und Bildung“ str. 15–28.
- Cavallo, G.:** Ricerche sulla maiuscola biblica, Firenze 1967.
- Cavallo, G.:** „Γράμματα ἀλεξανδρίνα“, Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik 24 (1975) 23–54.
- The Coptic Encyclopedia**, ed. by A. S. Atiya, 8 sv., New York 1991: s.v. Alphabets, Coptic; Alphabet in Coptic,

- Greek; Bookbinding; Dictionaries, Greeks in Egypt; Language(s), Coptic; Ostrakon; Paleography; Papyrology; Vocabulary, Copto-Greek.
- Cramer, M.:** Koptische Paläographie, Wiesbaden 1964.
- Groningen, B. A. van:** Projet d'unification des systèmes de signes critiques, CdE 7 (1932) 262–269.
- Kahle, P. E.:** Bala'izah. Coptic Texts from Deir el- Bala'izah in Upper Egypt, 2 sv., London 1954.
- Krause, M.:** Die Koptologie und ihre Forschungsgeschichte, in: Krause, M. (ed.): Ägypten in spätantik-christlicher Zeit. Einführung in die koptische Kultur, Wiesbaden 1998, str. 1–33.
- Krause, M.:** Koptologie und Papyrologie, in: Atti del XVII Congresso Internazionale di Papirologia, Napoli 1984, str. 735–753.
- MacCoull, L. S. B.:** Dated and Datable Coptic Documentary Hands Before A. D. 700, Le Muséon 110/3–4 (1999) 349–366.
- Pestman, P. W.:** The New Papyrological Primer, Leiden – New York – Köln 1994².
- Plisch, U.-K.:** Einführung in die koptische Sprache, Wiesbaden 1999.
- Rupprecht, H.-A.:** Kleine Einführung in die Papyruskunde, Darmstadt 1994.
- Schiller, A. A.:** The Budge Papyrus of Columbia University, Journal of the American Research Centre in Egypt VII (1968) 79–118.
- Schiller, A. A.:** The Budge Coptic Papyrus of Columbia University and Related Greek Papyri of the British Museum, in: Actes Xe Congr. Int. Papyrol., Wrocław 1964, 193–200 VII (1968) 79–118.
- Seidl, E.:** Rechtsgeschichte Ägyptens als römischer Provinz (Die Behauptung des ägyptischen Rechts neben dem römischen), Sankt Augustin 1973.
- Stegemann, V.:** Koptische Paläographie (Quellen und Studium zur Geschichte und Kultur des Altertums und des Mittelalters, Reihe C: Hilfsbücher, sv.1), Heidelberg 1936.
- Steinwenter, A.:** Das Recht der koptischen Urkunden (Rechtsgeschichte des Altertums IV, 2), München 1955.
- Till, W. C.:** Die koptischen Rechtsurkunden der Papyrussammlung der österreichischen Nationalbibliothek, Wien 1958.
- Turner, E. G.:** The Typology of the Early Codex, Pennsylvania 1977.

Koptské písemnictví

S koptským písemnictvím, ať už definujeme „literaturu“ jakkoli, se setkáváme nejdříve jako s překladovou literaturou náboženského rázu. Ačkoli její počátky nestojí na pevných pramenných základech, kladou se do konce 3. stol. po Kr. Z této doby totiž pocházejí – odhlédneme-li od nejranějších písemných pokusů starokoptštiny – nejstarší literární texty v koptském jazyce, zatímco tak zvané neliterární texty, tedy listiny, dopisy atd. (viz dále), nespádají pravděpodobně do doby před 4. stol. po Kr., jak dosvědčuje pohled do souboru koptských dokumentů. (Z 800 dokumentů pocházejících z Papyrologické sbírky ve Vídni a publikovaných v Koptisches Sammelbuch sahají časově pouze 4 – a snad dokonce pouze 3 – texty do 4. stol.) Mezi nejstaršími literárními texty se např. nalézají papyrus s knihou Ježíše Siracha (Ecclesiasticus), který Paul E. Kahle datuje do 3. nebo 4. stol.; spíše do 3. stol. po Kr. náleží kodex Příslaví (1:1–2:9, 2:20–18:9, 18:9–20:9, 20:25–21:4) papyrus Bodmer VI, ale také – jak příznačné! – řecko-koptský glosář k Ozeášovi; Ámos (II,8–15), který se dochoval ve 4 papyrových zlomcích, je svými vydavateli H. I. Bellem a H. Thompsonem kladen do konce 3. stol. po Kr. Poslední literární dílo zpracované v koptštině je Triadon, báseň o 732 průběžně počítaných čtyřřádkových strofách, z nichž se 428 dochovalo; vzniklo až r. 1322.

Koptové tedy mohou pohlížet zpět na období trvající přibližně 1000 let, v nichž vznikala koptská literatura. Ve srovnání s délkou tohoto časového období přibývají literární prameny – přes příznivé klimatické podmínky pro uchování papyrů – relativně v malém rozsahu. To prokazují např. seznamy knih klášterních knihoven, obsahující díla, která se v koptštině vůbec nedochovala. Seznam knih v klášteře sv. Eliáše (jednalo se o klášter pachómiovské obediencie, který se pravděpodobně nalézal v oblasti Théb), který musí být spíše pokládán za pracovní pomůcku, za oporu paměti klášterního „knihovníka“, než za úplný seznam knih, je k dispozici na vápencovém ostraku o velikosti 24,5 × 18,5 cm z inventáře Institut Français d'Archéologie Orientale v Káhiře, který René-Georges Coquin, poslední vědec, který se jím zabýval, datuje s největší pravděpodobností do doznívajícího 7., příp. 8. stol. Nežádka dochází k tomu, že díla, o nichž zcela bezpečně víme, že musela být sepsána v koptštině, se

zachovala pouze v řeckém, příp. latinském překladu. To např. do roku 1975 platilo pro Pachómiovy dopisy (Pachómios, 292–345, zakladatel koinobijského mnišského směru), které byly známy pouze v latinském překladu, předtím než Hans Quecke uveřejnil i zbytky koptského originálu.

Skutečnost, že prameny – poměřovány již zmíněným tisíciletým časovým obdobím – se vyskytují ve skrovnějším rozsahu, než se očekávalo a než by bylo žádoucí, má různé příčiny. Jednou z příčin byla nesnášenlivost koptské církve vůči náboženskému písemnictví tak zvaných kacírů (tedy např. gnostiků a manichejců), jejichž knihy se dostaly na index a byly ničeny, ale také lhostejné postoje vůči apokryfnímu písemnictví, o němž se soudilo, že ho není třeba chránit. Jinou příčinu je třeba spatřovat v pronásledování křesťanů muslimskými vládci, které se nezastavovalo ani před koptsky psanou literaturou. Protože koptské kláštery se svými bohatými stavy rukopisných památek byly často cílem nájezdů kočovníků, přišly touto cestou nazmar četné cenné texty. Tak má např. ve vlastnictví Makariův klášter ve Wádí Natrún rukopisné památky až z 9.–13. stol., protože starší knihy padly za obět nájezdům kočovníků, k nimž docházelo opakovaně obzvláště v první polovině 5. stol. Avšak i nová doba se vůči koptským rukopisům v koptských kláštrech a kostelích zachovala více než macešky; nedostatečné péči je třeba připsat na vrub všechny ty případy, kdy koptské knihy byly buď zničeny, nebo prodány evropským návštěvníkům. Zájem evropských sběratelů rukopisných památek vedl k stoupající poptávce v egyptském obchodě se starožitnostmi, což mělo opět za následek loupeživé vykopávky i nesmyslné, ale zisky přinášející dělení rukopisných celků, které původně patřily k sobě. A výsledek: Jen mizivě malý díl až dosud známé koptské literatury pochází z vědecky prováděných výkopů.

Přesto máme k dispozici dostatečné množství literárních památek v koptském jazyce, abychom je mohli třídit, jak je to v papyrologii obvyklé, podle formy a obsahu. Pojmy „literatura“ a „neliterární texty“ již byly zmíněny, tím jsme taky již získali dva podstatné rozlišovací znaky, s jejichž pomocí může být koptské písemnictví utříděno. Do první skupiny řadíme početnou náboženskou literaturu včetně teologických pojednání, legendy, pohádky a romány, avšak také poezii a tak zvanou vědeckou literaturu (v koptském písemnictví se jedná především o matematické a lékařské texty). Pro magické texty, příp. pro texty písní náboženské obce, se nabízí pojem paraliteratura, subliterární texty, sekundární nebo „malá literatura“, jak byl použit Walterem Tillem: „Mezi koptskými literárními texty se nalézají i takové, které zcela zřejmě nejsou ani samotnými Kopty pocítovány jako plnohodnotná literatura ... to, co označuji jako ‚malou literaturu‘, není něco, co my současníci pokládáme za něco méně důležitého nebo méně ušlechtilého, ale toto hodnocení odpovídá zcela vnímání starých Koptů a dochází svého vyjádření jak vnější formou, tak i použitým způsobem jazyka. K tomuto druhu literatury patří především velmi rozšířené magické texty všeho druhu i texty s nimi příbuzné jako např. lékařské pokyny apod.“ Do skupiny „neliterárních textů“ náleží potom především právní listiny, dopisy, seznamy všeho druhu (mj. jmenné a místní seznamy), stvrzenky apod.

Charakteristickým znakem koptského písemnictví i znakem, podle něhož lze toto písemnictví ještě dále členit, je jeho dělení na překladovou literaturu a původní literaturu. K překladové literatuře – překládalo se hlavně z řečtiny, ale také z aramejštiny a syrštiny – patří především biblické texty Starého a Nového zákona, ale také apokryfy a pseudepigrafy, dále doklady židovské literatury (např. Závět Abraháмова a Závět Izákova), které však už částečně byly přepracovány v křesťanském duchu (např. Apokryfon Jeremiášovo), dále gnostická a hermetická literatura v tzv. kodexech z Nag Hammádí a konečně četné manichejské texty. Vedle této náboženské překladové literatury z okruhu křesťanství, gnóze a manicheismu máme však i díla apoštolských otců (např. Hermás, Didaché, 1. Pseudo-Kléméns) a církevních otců (Eirénaios z Lyonu, Kléméns Alexandrijský, Hippolytos Římský) přeložená do koptštiny.

Proti tomu stojí tzv. původní koptská literatura, tedy díla, která už od začátku byla napsána v koptštině. Která díla a kteří autoři stáli na počátku této literatury, o tom dosud nemáme bezpečné vědomosti. Podle tradice (Epifanos, *Panarion* 67,1 a 3) prý napsal Hierakas z *Leontopole* (asi 270–360) komentáře k Bibli a Žalmy jak v řečtině, tak v koptštině, žádné z těchto děl se však nezachovalo. Od zakladatele poustevnického hnutí *Antónia* (†356, údajně ve věku 105 let) se sice zachovaly zbytky koptských dopisů, nevíme však, jestli jsou původní, nebo přeložené z řečtiny. Na bezpečné půdě se naproti tomu nacházíme v případě *Pachómia*, u něhož máme vedle několika koptských zlomků jeho

pravidel mnišského života nyní i koptsky psané dopisy (v. již nahoře). Pachómia lze tedy považovat za nejstaršího autora, jehož texty jsou bezpečně původně koptské a mají literární ráz. Spektrum původní koptské literatury je široké. Opětně se setkáváme s teologickými díly v nejširším smyslu slova, jako jsou katecheze, kázání, enkómia, komentáře, pastorální a tzv. Velikonoční listy určující datum pohyblivého velikonočního svátku. Dále je zde velká skupina tzv. asketika, tj. literatury asketických mnišských hnutí a společenství v egyptské církvi; sem patří nejspíše nejznámější dílo Apophthegmata patrum (Výroky otců). Značný prostor v literární oblasti zaujímají i vyprávění o divotvorcích a Životy (Vitae), tedy texty o svatých egyptské církve, a legendy o mučednících a světcích. Koptsky byla napsána i světová kronika od stvoření člověka až po dobu Jana z Nikiu (7. stol.), autora této kroniky. Vedle překladů z řečtiny máme i původní koptské romány: tak máme v koptštině i jinak velmi rozšířený román o Alexandrovi a román o Kambysovi. Původní koptská literatura dosáhla vrcholu v poezii. Jde přitom většinou o náboženské texty, pašijové a velikonoční zpěvy, nářky Marie pod křížem, hymny na svaté mučedníky. Ke koptské poezii můžeme počítat i hymny, které se zpívají v koptské církvi jako součást liturgie. Nepřeložená, ale od původu koptská jsou i díla, která můžeme souhrnně označit pojmem „vědecká literatura“. Sem patří např. příručka pro různé propočty, sbírky lékařských a alchymistických předpisů. Z oblasti církevního práva se z původních koptských textů mezi jiným zachoval církevní řád raněkřesťanského autora *Hippolyta* († 235) a kánony připisované *Athanasiovi* (295–373).

Mezi tzv. „neliterárními“ nebo „dokumentárními“ texty, které stojí na druhém pólu koptsky psaných písemných památek, se setkáváme s nepřehledným množstvím písemných dokumentů, které zde nelze všechny uvést. Patří podobně jako analogické řecké dokumenty do oblasti soukromého, hospodářského, právního, administrativního a školského života od raněbyzantského až do islámského Egypta. Mezi dokumenty soukromého života jsou na prvním místě dopisy se zcela osobními tématy (blahopřání, vyslovení soustrasti, ale i různá doporučení nebo zcela prostě jen dotazy po osobním zdraví a blahu). Ve formě dopisů se nám však zachovaly i texty zcela jiného obsahu, např. takové, v nichž se mluví o obdělávání polností a vyzývá k vykonání určitých příslibených výkonů ap. V případě těchto textů se tedy jedná o dokumenty z hospodářského života. K hospodářským dokladům patří samozřejmě i jednoduchá vyúčtování, potvrzení o zakoupeném zboží, soupisy zařízení domácnosti, výnosů sklízně, dobytka ap. K oblasti právní lze přiřadit vedle dokladů o poskytnutí půjček a záruk především smlouvy všeho druhu, např. smlouvy o pronájmu, pracovní a učňovské smlouvy, nacházíme tu i svatební smlouvy. Množství dokumentů známe z oblasti dědického práva. Zde lze jako příklad uvést především závět a dokument o dělení dědictví. K velikému množství administrativních dokumentů patří texty, které výnosem upravují určité obecné problémy nebo nařízení ke konkrétním jednotlivým případům (např. výzvu k pracem na vodních stavbách), ale i tak „neoblíbené“ texty, jako rozhodnutí o daních a četná potvrzení o úhradě daně. Pokud někdo chtěl cestovat za hranice nomu (okresu), kde měl stále bydliště, potřeboval k tomu často cestovní doklad v podobě cestovního pasu. Pokud tu byla snaha přimět uprchlíky k návratu do města jejich původního pobytu, pak úřady vystavovaly tzv. ochranné listy, glejty, v nichž byl uprchlíkům slibován beztrestný návrat. I tyto dokumenty patří do správní oblasti. Konečně máme i texty, které nás trochu blíže seznamují s oblastí školství. Jedná se především o školská cvičení, psaná zpravidla na vápencové nebo hliněné střepe, jako na nejlevnější a nejpřístupnější materiál nebo i na papyrus, vzácněji také na papír. Používaly se, i když méně často, i dřevěné, příp. voskové destičky a pergamen. Samozřejmě byla velká část takto žáky popsaných papyrů nebo pergamenu již odpadový materiál (např. již dříve na verso použitého a vyřazeného dokladu). Mezi školskými cvičeními převládá cvičení písma, počínaje jednotlivými písmeny a celou abecedou přes cvičení psaní slabik (sylabáře) a části slov až k psaní úplných slov a jmen (v. str. 48–49). Vedle toho tu jsou cvičení k jednotlivým koptským konjugačním tvarům. Zachovaly se však i texty, které podle všeho vznikly opisováním, diktátem nebo memorováním. Relativně široký prostor zaujímají texty, které sloužily k nacvičení ustálených formulí v korespondenci a v určitých dokumentech. Samozřejmě – a tím zakončujeme náš stručný přehled – se žáci cvičili i v matematice, a tak máme vedle číselného nacvičování čísel i úlohy pro sčítání a násobení, a také tabulky zlomků.

Literatura

- Bagnall, R. S.:** Copts, in: Redford, D. B. (ed.): The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt, sv. 1, Oxford 2001, str. 302–307.
- The Coptic Encyclopedia**, ed. by A. S. Atiya. 8 sv., New York 1991: s.v. Apophthegmata Patrum; Antony of Egypt, Saint; Bodmer Papyri; Hieracas of Leontopolis; Literature, Coptic; Monasticism, Egyptian; New Testament, Coptic Versions of the; Old Testament, Coptic Translations of; Pachomius, Saint.
- Foerster, W. et al.:** Die Gnosis. 2. sv.: Koptische und mandäische Quellen, Zürich – Stuttgart 1971; 3. sv.: Der Manichäismus, Zürich 1980.
- Hassitzka, M. R. M.:** Neue Texte und Dokumentation zum Koptisch-Unterricht, 2 sv., Wien 1990.
- Kahle, P. E.:** Bala'izah. Coptic Texts from Deir el-Bala'izah in Upper Egypt, 2 sv., London 1954.
- Lexikon der Ägyptologie**, ed. W. Helck a E. Otto, 7 sv., Wiesbaden 1971–1992: s.v. Koptische Literatur.
- Nagel, P.:** Das Triadon. Ein sahidisches Lehrgedicht des 14. Jahrhunderts, Halle 1973.
- Orlandi, T.:** Coptic Literature, in: Pearson, B. A. – Goehring, J. A. (ed.), The Roots of Egyptian Christianity, Philadelphia 1986, str. 51–81.
- Orlandi, T.:** Koptische Literatur, in: Krause, M. (ed.): Ägypten in spätantik-christlicher Zeit. Einführung in die koptische Kultur, Wiesbaden 1998, str. 117–147.
- Pokorný, P.:** Píseň o perle. Tajné knihy starověkých gnostiků, Praha 1998².
- Quecke, H.:** Die Briefe Pachoms. Griechischer Text der Hs. W. 145 der Chester Beatty Library. Anhang: Die koptischen Fragmente und Zitate der Pachombriefe, Regensburg 1975.
- Schüssler, K.:** Biblia Coptica. Die koptischen Bibeltex-te, sv. 1/1–4, Wiesbaden 1995; sv. 3/1 Wiesbaden 2001.

Koptština ve srovnání s češtinou

Ve stručném přehledu o koptské papyrologii pojednáme nyní o koptském jazyce. Nejdříve je třeba zodpovědět, co to vlastně *koptština* je, v jakém smyslu lze tohoto termínu používat a konečně, jak bude užíván zde.

Jako každý pojem podléhal i termín *koptský* v průběhu staletí změnám významu. Vyjděme tedy nejdříve z jeho etymologie: čes. *koptský*, něm. *koptisch*, angl. *coptic*, franc. *copte*, rus. *коптский* a maď. *kopt*, abychom uvedli jenom několik evropských jazyků, se odvozují od arabského *qibt*. Slovo *qibt* je pak zkrácenou podobou řeckých výrazů *(ai)gypt(ios)*, *(ai)gypt(os)* = *Egypt'an*, *egyptský*, *Egypt*, které pronikly prostřednictvím novolatinského slova *coptus* do evropských jazyků. *Kopt/koptský* tedy v podstatě neznamena nic jiného než *Egypt'an*, příp. *egyptský*, tj. původně to bylo etnické a geografické označení používané arabskými dobyteli. Koptové sami nazývali svou zemi *Kéme* a sebe a svůj jazyk jako *lid* a *jazyk Kéme*.

Tomuto geografickému, resp. etnickému, pojmu, jak jej používala arabština, byl ihned od počátku vlastní i náboženský význam. Zde je třeba připomenout, že dobytí Egypta Araby bylo zároveň i počátkem islamizace země, jejíž vládnoucí kruhy se hlásily ke křesťanství, které se i mezi obyvateli Egypta těšilo široké podpoře. Egyptané byli ztotožňováni s křesťany, podobně jako Arabové s muslimy. Když později mnoho egyptských křesťanů přeběhlo kvůli zvláštnímu zdanění k islámu, zbylí křesťané se stali menšinou (kolem r. 830). Tím byl etnicko-náboženský význam slova *koptský* zpečetěn.

Z pohledu říšské církve byl tento náboženský význam spíše konfesionální: výrazem *koptský* se rozuměli stoupenci egyptské koptsko-ortodoxní církve. Ta, jak je známo, zaujala na chalcedonském koncilu (r. 451) odlišné stanovisko v christologických otázkách a šla potom jinou cestou. Protože dnes koptsko-ortodoxní církev není omezena jen na Egypt a má své obce i v jiných částech světa (Evropa, Amerika), lze výraz *koptský* používat i v příslušně širším geografickém významu, přirozeně za cenu ztráty etnické konotace.

Po úspěšné misijní činnosti Sjednocené presbyteriánské církve Severní Ameriky mezi koptskými křesťany, která vyústila v založení koptsko-evangelické církve (r. 1854), a po zřízení koptsko-katolického patriarchátu v Alexandrii (27. 11. 1894) se užívání slova *koptský* stalo ještě komplexnější a více matoucí, přičemž zcela pomlčíme o všech těch Koptech, kteří se sami označují jako agnostikové.

Pro nás jsou naštěstí věci podstatně jednodušší. Zabýváme se koptštinou jako jazykem a koptskými texty jako jejím zápisem v nejširším smyslu slova. *Koptský* proto chápeme jen v jeho původním geografickém smyslu. To platí i pro koptská písemná svědectví včetně textů, které lze zařadit do

literatury. Ačkoli v případě koptského biblického textu bychom mohli pomýšlet na nábožensko-konfesionální aspekt, je třeba vzít v úvahu, že existují koptské biblické texty, na základě jejichž dialektu lze předpokládat, že tyto texty nebyly v oběhu mezi egyptskými křesťany, ale mezi egyptskými manichejci.

Stručná charakteristika koptštiny má umožnit, aby si každý udělal přibližnou představu o struktuře tohoto jazyka a o jeho odlišnosti ve srovnání např. s řečtinou nebo češtinou. Kvůli názornosti se přitom omezíme na morfologii (tvarosloví) a syntax (skladbu) koptštiny v její saidské, „klasické“, podobě (k tomu níže). Z obou oblastí vybíráme ty rysy, které jsou pro tento jazyk obzvláště typické. K srovnání nám poslouží čeština; o vztahu koptštiny k řečtině pojednáme odděleně.

Z hlediska historického vývoje jazyka je koptština posledním výhonkem egyptštiny, která je větví semito-hamitské neboli afroasijské jazykové rodiny. Nejnápadnější rozdíl mezi koptštinou a jejími předchůdci spočívá ve způsobu písemného záznamu: poprvé v dějinách egyptského jazyka dostávají všechny vyslovované vokály svůj písemný znak, který je zaznamenáván společně se souhláskami.

Za to, že tomu tak je, vděčíme řecké abecedě, která byla hlavním zdrojem znaků, z něhož Koptové čerpali při písemném zaznamenávání svého jazyka. Tím bylo úspěšně ukončeno hledání nevhodnějšího systému písma pro mluvenou egyptskou koptštinu, systému, jehož trvání lze doložit od ptolemájevského období (3. stol. př. Kr.: graffito z egyptského Abydu). Protože však znakový inventář řečtiny nemohl reprodukovat všechny fonémy egyptské koptštiny adekvátním způsobem, byly chybějící grafémy doplněny z démotického písma (šlo o písmo užívané v Egyptě už v homérské době zvláště v oblasti právní, nižší administrativy a v soukromé korespondenci a doložitelné až do 5. stol. po Kr.); tyto znaky byly vtěleny v lehce pozměněné podobě do koptské abecedy.

Podíváme-li se nyní na libovolnou koptskou větu, setkáme se v ní se slovy, která lze přiřadit ke slovním druhům, jež známe i z jiných jazyků: podstatné jméno, sloveso, zájmeno, předložka atd. Srovnáme-li tyto slovní druhy např. se slovními druhy češtiny, je nápadné, že zde chybí přídavná jména. V koptštině se skutečně, odhlédneme-li od několika málo, většinou starších výjimek, „adjektiva“ neliší tvaroslovně od příslušných koptských substantiv. Přesto nacházíme i v koptštině „adjektivní“ výrazy, avšak pro ně nemáme speciální druh slov. Koptština si zde vypomáhá syntaktickými prostředky, při čemž používá většinou morfém *n-*, jímž potom příslušná podstatná jména navzájem spojuje. Z hlediska syntaxe se tu jedná o přívlastkovou konstrukci. Přitom jsou obě podstatná jména navzájem zaměnitelná, takže např. spojení „krása – žena“ může být interpretováno jako „krásná žena“ nebo jako „ženská krása“ podle toho, zda se morfém *n* přidá k prvnímu či druhému substantivu. Substantivum ve funkci adjektiva zůstává přirozeně nesklonné.

Pro koptská substantiva je charakteristické, že jejich singulár a plurál je většinou vyjádřován jen členem, aniž by bylo zapotřebí použít jednotných nebo množných tvarů substantiva. I v případech, kde se zachovaly tvary plurálu odlišné od singuláru, není jejich použití bezpodmínečně nutné – postačí plurál členu. Ani gramatický rod substantiva (v koptštině existuje jen mužský a ženský rod) nelze vyčíst z tvaru podst. jména (výjimky tu jen potvrzují pravidlo), i zde nám pomůže jen určitý člen. Koptské podstatné jméno se tedy zdaleka nevyznačuje takovým bohatstvím tvarů jako jeho český protějšek.

Na rozdíl od češtiny neznají koptská substantiva deklinaci, skloňování v tradičním slova smyslu, tj. pomocí koncovek. Příslušné syntaktické vztahy, tj. genitiv, dativ, akuzativ nebo instrumentál, se vyjadřují pomocí morfémů, předpon a částic, připojovaných k substantivu v základním tvaru. K vyjádření vokativu zpravidla stačí vlastní jméno osloveného nebo, ve všech ostatních případech, substantivum s předsunutým určitým členem.

Na rozdíl od češtiny má koptština jako zvláštní kategorii tzv. determinanty. K nim patří především členy (určitý a neurčitý), ukazovací a přívlastňovací zájmena (kterým se v koptských gramatikách rovněž říká členy) aj. Členy neobsahují jen informace o rodu (ovšem jen mužském a ženském) a čísle (singulár, plurál) připojeného substantiva, příp. jeho ekvivalentu (infinitiv aj.), ale charakterizují také příslušný výraz jako „určitý“ nebo „neurčitý“. Podle toho, zda je substantivum (resp. jeho ekvivalent) determinováno (např. určitým členem, v češtině lze použít zájmena „ten, ta“) či nikoli (např. neurčitým členem, česky přibližně „nějaký, nějaká; jeden, jedna“), vyžaduje specifickou syntaktickou konstrukci, a naopak: konkrétní syntaktické konstrukce vyžadují buď determinované, nebo nedeter-

minované substantivum. Tak lze v koptštině říci jen: „ten muž (je) v domě,“ ale je-li před podstatným jménem „muž“ neurčitý člen, musí věta znít: „nějaký muž se nachází v domě.“ Určitost a neurčitost hrají tedy v koptštině podstatnou roli.

Sloveso, v koptštině slovní druh s největším množstvím tvarů, se na rozdíl od češtiny neurčuje podle koncovky 3. os. sg. prez. akt. (známé dělení do 5 slovesných tříd), ale, jak je tomu zpravidla v semitských jazycích, podle počtu svých souhlásek (tzv. radikálů). Ty jsou kostrou slovesa, která zůstává nezměněna ve všech „slovesných tvarech“, zatímco samohlásky se mění. Koptské sloveso má dva základní tvary: infinitiv a tzv. stativ (či podle staršího označení kvalitativ). Zatímco infinitiv popisuje děj nebo činnost (*psát, červenat se*), stativ udává u přechodných sloves výsledek nějaké činnosti, stav („napsaný“), u nepřechodných sloves vlastnost („být červený“), příp. trvání nějakého děje (zvláště u sloves označujících pohyb, např. „jít“). Užívání infinitivu a stativu se řídí syntaktickými a sémantickými pravidly.

Co dále odlišuje koptské sloveso od českého, je to, že má pouze jeden slovesný rod: aktivum. Zvláštní pasivní tvary neexistují. K vyjádření pasivního významu má koptština – odhlédneme-li od toho, že aktivní tvary přechodných sloves můžeme podle kontextu překládat i pasivně – v podstatě tři možnosti:

- a) 3. osoba plur. akt. „oni staví / staví se“ ve smyslu průběhového pasiva „je stavěno“. Tento způsob vyjadřování pasiva je blízký, zvláště u nedokonavých sloves, zvrátnému tvaru pasiva v češtině, protože v obou případech stojí v popředí činnost, průběh pasivního děje. O tom, zda máme aktivní tvar přechodného slovesa překládat pasivem nebo ne, rozhoduje často kontext. Jednoznačně se nabízí pasivum, pokud je agens (původce činnosti) označen instrumentální předložkou; v češtině se v tomto případě klade instrumentál;
- b) stativ přechodných sloves „je postaveno“. Stativ přechodných sloves má význam pasiva vyjadřujícího stav (tzv. stavové pasivum); lze jej srovnat např. s opisným tvarem pasiva dokonavých sloves v češtině;
- c) tzv. *verba composita* (sloveso + substantivum) se slovesy „přijímat“ v pasivním významu, např. „přijímat křest“ = být křtěn (aktivní tvary se tvoří pomocí slovesa „dát, poskytovat“, např. poskytovat křest = křtít).

Zvláštností infinitivu přechodných sloves, tedy sloves, která mají přímý akuzativní předmět, je to, že vedle tzv. *status absolutus*, tj. vedle vlastní infinitivní formy, tvoří ještě další dvě formy: *status nominalis* (či *status constructus*) a *status pronominalis*. *Status nominalis* se užívá, je-li bezprostředně připojen přímý předmět substantivní, *status pronominalis*, jde-li o předmět pronominálního (zájmenového) charakteru.

U koptského slovesa neexistují samostatně vyvinuté participiální tvary (s výjimkou tzv. *participium coniunctum*, které však slouží jako slovo tvorný prvek) a na rozdíl od češtiny chybí u něho i přechodníky. Jejich funkci mohou převzít buď vztažné formy, nebo vytváření tzv. *circumstantialis*, tedy syntaktické konstrukce. Podobně jako v češtině můžeme i v koptštině sloveso časovat, tedy spojovat je s příznakem modu (způsobu) nebo času a také s podmínkou (actorem). Přitom je nápadné, že koptské sloveso při časování nepřijímá na rozdíl od češtiny žádné koncovky. Časování se uskutečňuje pomocí rozličných prefixů (prostřednictvím tzv. konjugační báze), které se liší podle slovesného způsobu, času a podle toho, zda je konjugační báze následována substantivním nebo pronominálním subjektem, zatímco sloveso samo zůstává v nezměněné podobě (buď v infinitivu: jako *status absolutus*, nebo při přímém připojení předmětu jako *status nominalis*, resp. *pronominalis*, nebo ve *stativu*).

Pro vyjádření vidu a tzv. způsobu slovesného děje („Aktionsart“) má koptština k dispozici jednak morfologicko-lexikální prostředky (infinitiv vs. stativ), jednak syntaktické prostředky (konjugace durativních, tj. trvácích časů vs. konjugace nedurativních časů). Vidy v koptštině se ovšem nekryjí s vidy známými z češtiny. K párovým slovesům typickým pro češtinu, vyjadřujícím nedokonavý a dokonavý vid, nemá koptština paralelu. Je nápadné, že aktuální prezens, který lze v češtině vyjádřit jen u nedokonavých sloves, se v koptštině realizuje jen jako konjugace durativního času (typ „I am listening“).

Opakované děje, obvyklé činnosti, které čeština mezi jiným vyjadřuje slovesy násobnými (iterativa) se sufixem *-va-*, *-váva-*, se v koptštině vyjadřuje jen gramaticky, a to tzv. aoristem (který vyjadřuje

pravidelně se opakující děje, a tudíž nemá nic společného s aoristem klasické řečtiny), příp. tzv. *pré-
zente[m] consuetudinis*.

Koptské předložky mají buď *status nominalis*, nebo *status pronominalis* (a tím se liší od částice). O použití příslušného statusu platí to, co již bylo řečeno v souvislosti s koptským slovesem. Na rozdíl od češtiny má koptština vedle jednoduchých předložek ještě asi tucet předložek složených. Pro oba druhy předložek však platí, že každá předložková fráze je v koptštině nesklonná („na zed“ a „na ona“ místo „na zdi“ a „na ni“).

Koptská osobní zájmena rozlišují podobně jako v češtině ve 3. os. sg. mužský a ženský rod (střední rod však nikoli) a – na rozdíl od češtiny – to platí i pro 2. os. sg. (tedy „ty“ mužského a „ty“ ženského rodu). Zájmeno 3. os. pl. má v koptštině jen jeden tvar, a nerozlišuje tudíž – opět jinak než je tomu v češtině – mezi životnými a neživotnými subjekty. Celkem zná koptština čtyři druhy osobních zájmen, jejichž použití je dáno syntaktickou souvislostí. Všem je společné to, že jsou nesklonná. Tak může afix „f“, který v koptštině vyjadřuje 3. os. sg., znamenat jak „on“ (nominativ), tak „jemu“ (dativ) nebo „jeho“ (akuzativ). V určitých případech má i význam zvrtný („se“) nebo posesivní („jeho“).

Koptské vztažné zájmeno se od svého protějšku ve známých evropských jazycích tvořením i funkcí odlišuje natolik, že bývá v gramatikách koptštiny přiřazováno k tzv. *konvertorům*, tedy k morfémům, které vyznačují přeměnu (transformaci) hlavní věty/fráze ve větu vedlejší. Tvar koptského vztažného konvertoru nezávisí – na rozdíl od českého vztažného zájmena – na rodu a čísle slova, k němuž se vztahuje, nýbrž na druhu věty, na druhu konjugace, na druhu subjektu (pronominálního nebo nominálního) konvertované (vedlejší) věty. Protože konvertor sám je nesklonný a neobsahuje žádnou informaci o rodu a čísle slova, k němuž se vztahuje, je třeba vyvodit tuto informaci a informaci o jeho syntaktické funkci ve vedlejší větě z kontextu. Věta: „muž, **kteřý** poslouchá hudbu,“ a věta: „žena, **kteřá** poslouchá hudbu,“ by koptsky zněla: „člověk/žena, **co** poslouchá hudbu“. Koptština by zde použila bezrodý vztažný konvertor, kterému v češtině asi nejspíše odpovídá vztažné „co“. V jiném druhu koptské věty (v tzv. větě verbální) by citovaná fráze zněla: „muž, **co on** poslouchá hudbu...“, tj. slovo, k němuž je věta vztažena, musí být opakováno ve formě příslušného osobního zájmena („on“). Fráze: „ten, **u něhož** není stín,“ se koptsky vyjadřuje jako „ten, **co** není stín **u něho** (doslova: **u on**)“. Způsob odkazu naznačuje, jakou má toto slovo syntaktickou funkci a jak se má konvertor, odpovídající českému vztažnému zájmenu, překládat. V češtině je situace jednodušší, protože vztažné zájmeno samo o sobě označuje rod, číslo a deklinaci.

Nakolik je čas jako gramatická kategorie vázán v češtině na sloveso a jeho tvary, vyjadřuje už český výraz pro *konjugaci: časování*. Koptština je jazyk bohatý na neverbální spojení subjektu a predikátu (tzv. nominalní/jmenné věty; v české terminologii se častěji užívá označení „jmenný přísudek bez spony“), v češtině zastoupené jen zřídka, zejm. ve rčeních a příslovích, např. „sliby chyby“. V koptštině je gramatická kategorie času spíše příznakem u vět hlavních a vedlejších než u určitých (finitních) slovesných tvarů. Podobně jako čeština má i koptština k dispozici slovesné tvary, které vyjadřují nejméně tři časové polohy: préteritum, prézens, futurum. Vedle toho však existují i slovesné formy, které nevyjadřují čas (aorist, konjunktiv), formy časově relativní (temporalis, kondicionál a tzv. limitativ), nebo dokonce vůbec nemají vztah k času (jusiv a tzv. kauzativní infinitiv). V koptštině tedy existují konjugační formy odlišné od češtiny, které zde nelze dále rozvádět (jak vypadají, co znamenají a v jakých funkcích je lze použít), protože by to přesáhlo stanovený rámec výkladu.

Jak čeština, tak koptština patří k tzv. SVO-jazykům, tedy k těm jazykům, v nichž při neutrální výpovědi odpovídá slovosled pořadí subjekt (S) – verbum (V) – objekt (O). Přesto existuje mezi oběma jazyky podstatný rozdíl: zatímco čeština má volný slovosled, a může tudíž při umístění větných členů postupovat relativně volně a pragmaticky, v případě koptštiny jsou možnosti omezené – koptština je jazykem s pevným slovosledem. To však neznamená, že by slovosled v koptštině byl strnulý a neměnný, pouze jej nelze měnit libovolně a při jeho změně je nutno dodržovat určitá syntaktická pravidla.

Změny ve větném členění jsou nutné např. tehdy, chceme-li navazovat na něco již známého nebo mají-li být určité větné členy zdůrazněny. Takové větné členy se většinou kladou na začátek věty. Slouží k tomu různé prostředky, mimo jiné tzv. dislokace neboli extrapozice, kdy se uvolní člen, který má být takto dislokován, ze svazku S-V-O a zařadí se na začátek věty (tzv. topikalizace). Dislokovaný

větný člen může mít v neutrální/bezpříznakové podobě věty (např. „muž /1/ poslouchá hudbu /2/“) funkci podmětu /1/ nebo předmětu /2/. Koptská věta by potom zněla asi takto: „**muž, on** poslouchá hudbu“ (dislokace zdůrazněného podmětu), nebo: „**hudba**, muž **ji** (dosl. v nominativu: „ona“) poslouchá“ (dislokace zdůrazněného předmětu). Vidíme, že místo uvolněné ve větě s neutrálním slovosledem musí být vyplněno ekvivalentním odkazovacím výrazem: v případě /1/ je to zájmenný podmět, v případě /2/ zájmenný předmět, takže neutrální slovosled S-V-O je zachován. Jiný způsob topikalizace, známý i z češtiny, je tzv. vytykání (angl. cleft sentence). Pro tuto konstrukci je typická vztavná věta, navazující na zdůrazněný větný člen, např. při zdůrazněném podmětu: (1) „je to muž, co on poslouchá hudbu,“ a v případě předmětu: (2) „je to hudba, co muž ji (dosl. v nominativu: „ona“) poslouchá.“

Mluvíme-li o koptštině, máme na mysli saidštinu, tedy onen dialekt, který se dokázal prosadit jako standardizovaný literární jazyk tím, že překročil své regionální omezení a stal se komunikačním a literárním jazykem téměř celého Egypta. Až mnohem později byla saidština vystřídána bohairštinou jako jazykem koptské církve a liturgie a stala se pro učence 18. stol. koptštinou jako takovou.

Už od 14. stol. byly známy tři dialekty koptštiny. Athanasios, biskup z Kuše (2. pol. 13., příp. 14. stol.) uvádí ve své arabsky psané gramatice koptštiny saidštinu, bohairštinu a bašmurštinu. Bašmurština je jakýmsi „dialektem-fantomem“ – nezachovala se o ní žádná textová svědectví. Vzhledem k tomu, že v 17. stol. bylo vedle velkého množství bohairských a několika málo saidských textů známo i skrovné množství fajjúmských textů, tedy celkem tři koptské dialekty, byly fajjúmské textové doklady vydávány za bašmuršské, aby se vyhovělo počtu tří koptských dialektů Athanasia z Kuše. V období od r. 1880 (rok vydání Sternovy gramatiky) do r. 1939 (kdy vyšel Crumův *Coptic Dictionary*) se počet známých koptských dialektů zvýšil na pět: ke třem výše uvedeným dialektům – saidštině, bohairštině a fajjúmštině – přistoupily ještě achmímština a subachmímština (dnes lykopolština). V r. 1954 se poprvé jmenovitě uvádí nezávislý mezokémský (též středoegyptský) dialekt a v 60. letech 20. stol. pak skokem narůstá počet známých dialektů na osm až devět. Počet koptských dialektů dosáhl maxima r. 1973, bylo jich identifikováno celkem patnáct! Dnes vycházíme ze šesti hlavních skupin, k nimž je vždy přiřazován ještě různý počet subdialektů.

Zeměpisné členění Egypta usnadňovalo vznik dialektů pravděpodobně už ve faraónské době. Podle převládajícího mínění badatelů mají všechny koptské dialekty společný egyptský jazykový základ. Rozdělení koptštiny na dialekty vychází z velmi přesvědčivé hypotézy, že rozdílný způsob psaní téhož slova odráží i rozdílnou vokalizaci. Různé pravopisné systémy souvisejí tedy s různými systémy fonologickými/fonetickými. V případě koptských dialektů jsou na první pohled nápadné fonologické/fonetické rozdíly, projevující se ve vokalizaci a ve stavu souhlásek. Dalším neméně důležitým znakem jsou gramatické, zejm. syntaktické rozdíly mezi jednotlivými dialekty, v menší míře pak i lexikální odchylky. Rozdíl mezi dialektem a jazykem je dán regionálním, resp. nadregionálním, vymezením.

Koptské dialekty se dělí do těchto hlavních skupin: achmímština, lykopolština (dříve subachmímština), saidština, mezokémština (střední egyptština), fajjúmština a bohairština, pro něž se badatelé dohodli na těchto zkratkách: A, L (dříve A₂), S, M, F a B. Geografické vymezení je, vzhledem k tomu, že koptština je mrtvý jazyk a že jsme proto odkázáni jen na písemná svědectví, více méně hypotetické. Text, dosvědčující určitý koptský dialekt a nalezený na určitém místě, nemusí ještě z tohoto místa pocházet. V případě bohairštiny, fajjúmštiny a mezokémštiny je ovšem lokalizace méně hypotetická než u ostatních dialektů.

Začneme-li na severu Egypta, tedy v deltě, vypadá – podle předních dialektologů koptštiny R. Kassera a W.-P. Funka – geografické vymezení koptských nářečních skupin takto: za domov bohairštiny je považována (i jinými badateli) nilská delta (bohairština od arab. *Bohaira*, provincie v západní části nilské delty). Stejně nepochybně je oáza Fajjúm jazykovou oblastí fajjúmštiny. Oxyrhynchos, který klasičtí papyrologové znají jako bohaté naleziště řeckých papyrů, a jeho okolí jsou vlastí mezokémského dialektu, který se geograficky vsouvá mezi dialekty F a L. Saidština (z arab. *sais* „horní země“, tj. Horní Egypt) jako regionální dialekt, existující kdysi v oblasti Sakkáry a Memfidy, se nyní klade mezi dialekty M a L, dále do Hermúpole a okolí (dnešní Ešmúnén). Poněkud problematické je – alespoň podle našeho názoru – spojování města Lykopolis (Asjút) s původem lykopolštiny. Z přiřazení achmímštiny k Achmímu (řec. Panopolis) nezbývá dnes o mnoho více než

název tohoto nářečí, protože podle obecného názoru je třeba hledat jeho původ a hlavní centrum v oblasti kolem Théb.

Fajjúmština, mezokémština, lykopolština a achmímština jsou regionální dialekty, které byly v průběhu doby zatlačeny saidštinou, která se z regionálního dialektu pozvedla k tzv. nosnému dialektu (*vehicular language*) v oblasti jižně od nilské delty až k Asuánu (Střední a Horní Egypt). Časově lze samozřejmě tento proces jen těžko upřesnit, máme však k dispozici několik mezních dat. Obecně se předpokládá, že rok 300 po Kr. byl počátkem písemné fixace saidštiny v literární podobě. Přibližně v 6. stol. byla písemná forma saidštiny už plně standardizována. Od 4. do 8. stol. byla saidština pro všechny autory, pro které byla mateřským jazykem, knižní (literární) formou koptštiny. V 7. stol. byly místní dialekty Středního a Horního Egypta jako běžný komunikační prostředek zcela zatlačeny do pozadí saidštinou, protože v době dobytí Egypta Araby byla saidština jediným literárním „dialektem“ země.

V nilské deltě se jako nosný dialekt prosadil bohairský dialekt. Nadále, nejpozději od dobytí Egypta Araby a do jisté míry i díky němu, stáli proti sobě bohairština a saidština už ne jako dialekty, ale jako větší jazykové jednotky, jako koptské koiné Dolního a Středního/Horního Egypta. V 8. a 9. stol. se začala bohairština prosazovat na úkor saidštiny a v 11. stol. už měla téměř monopol. Od této doby byla bohairština oficiálním jazykem církve a ještě v 18. a 19. stol. reprezentovala koptštinu jako takovou.

Dochované (literární) texty nepokrývají všechny úseky stejně. Některá písemná svědectví se zachovala pouze v jednom dialektu (např. tzv. manichaica), zatímco jiné máme k dispozici téměř ve všech dialektech (překlady biblických textů). Zajímavé je i zjištění, že existují texty, přeložené z jednoho koptského dialektu do druhého. Podívejme se nyní, jaké texty se dochovaly v jednotlivých koptských dialektech.

Bohairština: většina textů také v tomto dialektu pochází až z 9. a pozdějších století, jen malé množství biblických textů lze datovat již do 4. a 5. stol. Sem patří např. Papyrus Bodmer III s evangeliem sv. Jana. Z pozdějších textů (především biblických, patristických a hagiografických) vyberme zejména novozákonní texty. Na rozdíl od saidštiny nemá bohairština žádný úplný překlad SZ, nýbrž jen překlady jeho jednotlivých knih, např. Pentateuchu, Žalmů, Malých Proroků atd. Příkladem překladu z jednoho dialektu do druhého jsou bohairské texty z Makariova kláštera ve Wádí Natrún, kde byly do bohairštiny přeloženy ze saidské předlohy.

Fajjúmština: pro písemnou tradici tohoto dialektu máme poměrně málo dokladů. Jeho význam nicméně dosvědčuje samostatný, byť jen fragmentárně dochovaný překlad Bible (SZ a NZ). Nejstarší fajjúmské písemné doklady spadají do 4.–6. stol. (patří sem např. dvě kapitoly z Janova evangelia). Čtyři pětiny textů napsaných ve fajjúmštině „par excellence“ jsou poměrně pozdní (6.–8./9. stol., příp. i 11. stol.). Narozdíl od bohairštiny se ve fajjúmštině zachovaly i dokumenty, tedy texty neliterární.

Mezokémština: nejmladšímu probádanému koptskému dialektu byla přisouzena jen krátká doba existence (4.–6. stol.), avšak během ní dosáhl vysoké úrovně. Dialekt je doložen jen několika málo rukopisy, především biblického charakteru. Uvedme např. pavlovský korpus v P. Milan. Copti 1 (bohužel dochovaný jen zlomkovitě), Matoušovo evangelium Codexu Scheideho nebo Žaltář tzv. Mudilského kodexu.

Lykopolština: představuje koptskou nářeční skupinu, jejíž textové doklady – též díky nejmladším nálezům z Kellis (oáza Dachla) 280 km jz. od Asjútu – vykazují ze zeměpisného hlediska největší rozptyl: od Fajjúmu na severu (Manichaica z Medínet Mádí) přes Kau el-Kibír, antickou Antaiopolis (londýnský rkp. Janova evangelia) a Nag Hammádí (Gnostica) až po Edfu na jihu (?; heidelberský rukopis Skutků Pavlových). Je pozoruhodné, že dosud nebyly objeveny žádné překlady SZ. Protože po 5. stol. už nejsou v lykopolštině doloženy žádné texty, lze soudit, že v této době už nesloužil jako literární jazyk. To mohlo patrně souviset i s likvidací gnostiků a manichejců v Egyptě jako hlavních uživatelů tohoto dialektu nebo s tím, že z křesťanského stanoviska nabyla lykopolština pověsti kacírského dialektu. Lykopolština pak mohla být chápána především jako sociolekt, čímž se stal její geografický rozptyl pochopitelnějším.

Achmímština: jediný dialekt, pro který dosud nebyly dosvědčeny žádné subdialekty. Achmímština je doložena jen literárními texty, a to biblickými, patristickými a apokryfními svědectvími. Ve všech případech jde o překlady, buď z řečtiny, nebo ze saidštiny. O nejrozsáhlejších achmímštině textovém

korpusu, o Malých prorocích a o Příslovích, bylo dokázáno, že jsou interlineární verzí saidského textu. Svého vrcholu dosáhla achmímština v 4. a 5. stol. Jako písemný dialekt byla v 5. stol. postupně zatlačována saidštinou, jíž konkurovala od 4. stol. v Horní Thébaidě. I poté se jí asi ještě užívalo jako mluveného jazyka, protože stopy achmímského vlivu nacházíme i v 7. a 8. stol. v neliterárních saidských textech z Théb.

Saidština: vzešla z regionálního dialektu, je jazykem Horního Egypta, bohatým na odchylky, jakousi koiné této oblasti. Saidština je z dialektologického hlediska nejméně distinktivním dialektem koptštiny a má s ostatními dialekty nejvíce společných izoglos. Jeho literární i neliterární textová svědectví jsou velmi rozmanitá. Mezi literárními texty lze uvést jak překlady, tak původní literaturu (Antónios, Pachómios, Šenute a četní jiní). Většinu překladové literatury představuje opět Bible (SZ a NZ), ale nachází se tu i patristika, homiletika, hagiografie, martyrologia a liturgica. Gnostické texty, především z Nag Hammádí, známe v lykopolštině, ale existují mezi nimi i gnostica v saidštině. Patří sem několik traktátů z Nag Hammádí a gnostický text Pistis Sofía, zajímavý z hlediska dějin bádání. K saidským literárním textům patří i díla lidové poezie, která ovšem musíme zařadit do pozdní fáze saidštiny. Nejznámějším příkladem, a zároveň labutí písní koptštiny, je Triadon, báseň ze 14. stol. Rozsáhlý je i korpus neliterárních textů, např. dopisy všeho druhu, dokumenty (listiny, smlouvy, stvrzenky apod.), magické formule a recepty. Jazykové rozdíly, vyplývající z pestrého obsahu saidských textů, umožnily v návaznosti na rozdílnou dobu jejich vzniku členit saidštinu na období klasické, poklasické a pozdně saidské. Lze předpokládat, že saidština byla prvním koptským dialektem, do něhož byla přeložena Bible – pravděpodobně už ve 3. stol. – a byla i jediným dialektem, který vlastnil úplný překlad SZ (nezachoval se však v úplnosti). Tento překlad byl nejspíše dokončen ve 4. stol. Zhruba do 4.–8. stol. spadá vznik většiny původních písemných dokladů.

Literatura

Přehledy

- Boud'hors, A.:** Aspects de la langue Copte (Sahidique), in: *Lalies. Actes des sessions de linguistique et de littérature* 14, 1994, str. 7–54.
- Emmel, S.:** Coptic Language, in: *The Anchor Bible Dictionary*, sv. 4, New York 1992, str. 180–188.
- Layton, B.:** Coptic Language, in: *The Interpreter's Dictionary of the Bible, Supplementary Volume*, Nashville 1976, str. 274–279.
- Morenz, S.:** Das Koptische, in: *S. Morenz – Religion und Geschichte des alten Ägypten. Gesammelte Aufsätze*. Herausgegeben von E. Blumenthal und S. Herrmann unter Mitarbeit von A. Onasch, Weimar 1975, 563–577.
- Polotsky, H.-J.:** Coptic, in: *Current Trends in Linguistics*, ed. by T. A. Sebeok, Vol. 6, The Hague – Paris 1970, 558–570.

Gramatiky

- Lambdin, T. O.:** *Introduction to Sahidic Coptic*, Macon 1983.
- Layton, B.:** *A Coptic Grammar*, Wiesbaden 2000, 2004².
- Plisch, U.-K.:** *Einführung in die koptische Sprache*, Wiesbaden 1999.
- Shisha-Halevy, A.:** *Coptic Grammatical Chrestomathy*, Leuven 1988.
- Steindorff, G.:** *Lehrbuch der koptischen Grammatik*, Chicago 1951 (přetisk Amsterdam 1981).
- Stern, L.:** *Koptische Grammatik*, Leipzig 1880 (přetisk Osnabrück 1971).
- Till, W.:** *Koptische Dialektgrammatik*, München 1961².
- Till, W.:** *Koptische Grammatik (Saidischer Dialekt)*, Leipzig 1986⁶.
- Vergote, J.:** *Grammaire copte*, 4 sv., Leuven 1973–1983.

Slovníky

- Černý, J.:** *Coptic Etymological Dictionary*, Cambridge 1976.
- Crum, W. E.:** *A Coptic Dictionary*, Oxford 1939 (přetisk Oxford 2000).
- Kasser, R.:** *Compléments au Dictionnaire du Crum*, Le Caire 1964.
- Smith, R.:** *A Concise Coptic-English Lexicon*, Grand Rapids (Michigan) 1983.
- Spiegelberg, W.:** *Koptisches Handwörterbuch*, Heidelberg 1921.

- Strasbach, M.-O. – Barc, B.: Dictionnaire inversé du Copte, Louvain 1984.
- Vycichl, W.: Dictionnaire étymologique de la langue copte, Leuven 1983.
- Westendorf, W.: Koptisches Handwörterbuch, Heidelberg 1965–1977; 2000 (přetisk).
- Bagnall, R. S.: Copts, in: Redford, D. B. (ed.): The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt, sv. 1, Oxford 2001, str. 302–307.
- The Coptic Encyclopedia, ed. by A.S. Atiya, 8 sv., New York 1991: s.v. Akhmimic; Alphabets, Coptic; Bashmuric; Bohairic; Copt; Coptic Evangelical Church; Coptic Catholic Church; Dialects; Geography, Dialectal; Greek Transcriptions; Lycopolitan (or Lyco-Diospolitan or Subakhmimic); Lyco-Diospolitan; Mesokemic (or Middle Egyptian); New Testament, Coptic Versions of the; Old Coptic; Old Testament, Coptic Translations of; Sahidic; Shenute, Saint.
- Čechová, M. et al.: Čeština. Řeč a jazyk, Praha 1996.
- Gerhards, A. – Brakmann, H. (vyd.): Die koptische Kirche. Einführung in das ägyptische Christentum, Stuttgart – Berlin – Köln 1994.
- Lexikon der Ägyptologie, ed. W. Helck a E. Otto, 7 sv., Wiesbaden 1971–1992, s.v. Dialekte.
- Loprieno, A.: Ancient Egyptian. A linguistic introduction, Cambridge 1995.
- Polotsky, H. J.: Collected Papers, Jerusalem 1971.
- Polotsky, H. J.: Grundlagen des koptischen Satzbaus, 2. Hälfte, Atlanta 1990.
- Polotsky, H. J.: Verbalaspekte im Koptischen, Göttinger Miscellen 88 (1985) 19–23.
- Winkler, D. W.: Koptische Kirche und Reichskirche. Altes Schisma und neuer Dialog, Innsbruck – Wien 1997 (Innsbrucker theologische Studien 48).

Řecko-koptský bilingvismus a jeho důsledky

Věnujme teď pozornost vzájemnému vztahu řečtiny a koptštiny. Už v úvodu jsme v souvislosti s dokazováním významu pro zařazení kapitoly koptské papyrologie do výkladu o klasické papyrologii upozornili na řeckou podobu koptštiny.

Řečtina jako jeden z jazyků, jimiž se v Egyptě hovořilo, nemohla zůstat bez vlivu na vlastní domácí jazyk, tedy na koptštinu. Míra konkrétního vlivu se samozřejmě mění od jednoho koptského textu k druhému, neboť je závislá na mnoha činitelích: na příslušném dialektu, na druhu a rázu textu, na tématu, o němž se v textu pojednává, na stylistických a literárních zálibách autora a konečně i na jeho kulturní úrovni. Znamý švýcarský koptolog R. Kasser se pokusil prokázat to na jednom příkladu: saidská verze Matoušova evangelia obsahuje v kap. 6,9–13 celkem 41 slov, z nichž však pouze tři slova (= 7 %) mají řecký původ. Naproti tomu autor achmímské verze 1. listu Klémentova řeckými slovy nijak nešetří: ze 17 slov v 1. Clem. 42,4 prozrazuje 12 slov, to je 71 % svůj řecký původ! Je ovšem nesnadné uvést zde spolehlivá čísla, odhady kolísají mezi 20–40 % řeckého podílu na koptské slovní zásobě podle toho, zda se jedná o „odborný text“ (smlouva, teologický traktát, text z oblasti lékařství aj.) nebo o běžný text psaný obecným jazykem.

Jak docházelo k přejímání a zapojování řecké slovní zásoby do koptštiny? Uvedeme nejdříve příklad, k jakým změnám mohlo docházet v řeckém lexiku vůbec. Jde o koptský způsob psaní řeckého termínu ἀπόδειξις *apodeiksis* (kvitance), jak jej nacházíme v dokumentárních textech: způsob psaní sahá od ἈΠΟΔΕΙ *apodei*, ἈΠΟΔΕΙΞ *apodeiks*, ἈΠΟΔΕΙΞΙΣ *apodeiksis* (se změnou gramatického rodu – v koptštině maskulinum) a dokonce ΠΟΞΙΣ *poksis*. Vybrali jsme tento příklad, který tu uvádíme jako pars pro toto, že zcela nedávno vyšlého slovníku vídeňského badatele H. Förstra, obsahujícího řecké výpůjčky v koptských dokumentárních textech. Až dosud však bylo nutno zájemce odkazovat na studie W. A. Girgise a na starší práci A. Böhliga, která přihlíží pouze k Novému zákonu. Z množství změn, jimž při přebírání do koptštiny řecká slovní zásoba podléhá, uvedeme několik typických příkladů:

Fonologie. Zde jde především o výrazy každodenního života (řemeslo, ekonomie, zemědělství), které byly do místního egyptského jazyka převzaty už v saiském období (663–525 př. Kr.), a to nejdříve do hovorového jazyka. Tato slova jsou zpravidla téměř zcela poegyptštěná a jejich řeckou předlohu lze najít jen obtížně, jako např. ΒΑΛΟΤ *balot* (v saidštině, dále = S); našťástí existují též výrazy ΜΕΛΩΤ *melót* (S) a ΜΕΛΩΤΗ *melóté* (v bohairštině, dále = B), takže lze v prvním tvaru identifikovat řecké slovo μηλωτή *mélóté* (ovčí kůže), nebo v tvarech ΠΙΝΑΞ *pinaks* (S) / ΠΙΝΕΣ *pinekj* (ve fajjúmštině, dále =

= F) / BINΔX *binač* (B) řecké slovo πίναξ *pinaks*, tvary ρΑΥΒΑΛ *haukjal* (S) / ΑΥΧΑΛ *aučal* (B), za nimiž bychom jen těžko hledali řecké ἄγκυρα *agkyra*.

Většina řecké slovní zásoby se dostala, jak se zpravidla soudí, do koptštiny za Ptolemájovců a později prostřednictvím literatury. Při tom byla většinou zachována řecká ortografie. Vedle toho existují však i případy, v nichž dochází k modifikacím souhlásek, zvláště ve spojení -κι- -ki-, které se palatalizací mění v -κι- *kji*; řecké slovo κακία *kakia* se v saidštině může změnit v ΚΑΚΙΑ, slovo κίνδυνος *kindynos* existuje v saidštině vedle původní podoby i v podobě ΔΙΝΔΥΝΟΣ. Zajímavým dokladem pro rozdílnost výslovnosti v různých koptských dialektech je v této souvislosti skutečnost, že k palatalizaci -κι- -ki- v -κι- *kji* nedochází ve všech koptských dialektech; tento jev přivedl R. Kassera a další k oprávněnému předpokladu, že foném -δ- *kj* vycházel v těchto případech z jiné výslovnosti.

Zajímavý pohled na mluvenou řečtinu v Egyptě nám poskytuje zjištění, že spiritus asper a spiritus lenis u vokálů na počátku slova neodpadají podle nějakého přesného pravidla. Ukazuje nám to jejich nahrazování písmenem „hory“ (= 2), případně vynechávání tohoto písmena. Z toho lze soudit, že egyptská řečtina už mezi oběma přídechy nerozlišovala. Tak máme vedle aspirovaného ρΑΜΑ *hamá* v saidském a lypolském dialektu také bohairské ΑΜΑ *ama* za řecké ἄμα *hama*, a naopak ve všech koptských dialektech, tedy i v bohairštině, ρΟΤΑΝ *hotan* za řecké ὄταν *hotan* a ρΙΚΩΝ *hikón* za řecké εἰκόν *eikón*.

Většina hláskoslovných změn v „klasických“ nebo obecně řeckých slovech převzatých do koptštiny se týkala samohlásek. Na jedné straně se tu odráží stav samotné koiné, která tu je už na přechodu mezi klasickými řeckými dialekty a novořečtinou (v. str. 51), ale na druhé straně zde působí i idiolektické modifikace ze strany koptštiny. K nejčastějším změnám patří záměna η (é), ι (i) a υ (y): vedle ΒΗΜΑ *béma* se setkáváme i s tvarem ΒΥΜΑ *byma*, vedle ΣΠΗΛΑΙΟΝ *spélaion* i s tvarem ΣΠΥΛΗΟΝ *spyléon*. Méně častá je záměna mezi ε (e) a Η nebo mezi ο (o) a ω. Vedle ΠΕΡΙΧΩΡΟΣ *perichóros* a ΖΗΔΟΝΗ *hédoné* máme i ΠΕΡΙΧΟΡΟΣ *perichoros* a ΖΥΔΟΝΗ *hydoné*. V bohairském a fajjúmském dialektu se řecké αι (ai) pravidelně objevuje jako ε, např. ΖΕΡΕΣΙΣ *heresis* (B) proti ΖΑΙΡΕΣΙΣ *hairesis* (S) – αἵρεσις *hairesis* –, nebo fajjúmské a bohairské ΔΙΚΕΟΣ *dikeos* proti ΔΙΚΑΙΟΣ *dikaios* v saidštině a řečtině. Itacismus koiné se odráží ve způsobu psaní, v nichž – ει *ei* je místo řec. η (é), např. ΑΓΕΛΕΙ *agelei* = ἀγέλη *agelé*. Egyptskému (koptskému) vlivu je nejspíše třeba připsat záměnu znělé a neznělé explosivy řeckých slov, a to nejen v koptském kontextu, např. Τ a Δ (ΤΑΠΑΝΗ *tapané* proti ΔΑΠΑΝΗ *dapané*; ΑΠΟΔΑΖΕΘΕ *apodazesthe* vedle ΑΠΟΤΑΖΕΘΕ *apotazesthe*; ΣΑΔΑΝΑΣ *sadanás* vedle ΣΑΤΑΝΑΣ *satanás*) nebo Γ za Κ *k* (ΑΝΤΙΓΙΜΕΝΟΣ *antigiménos*, ΦΑΡΜΑΓΟΣ *pharmagos*).

Morfologie. Pro užívání řeckých substantiv v koptštině je příznačné, že jsou používána v podobě jejich nominativu singuláru, a to např. i tam, kde má být vyjádřen plurál, tedy: ἸΖΕΘΝΟΣ ^e*nhethnos* (S) „národy“. Poněvadž koptština nemá žádné deklinační koncovky, je samozřejmé, že nebere ohled na řecké pády. Pokud se výjimečně setkáváme s nepřímými pády řeckých substantiv, např. gen. sing. ΜΑΣΤΙΓΓΟΣ *mastingos* (řec. μάστιξ *mastiks*), ΣΑΛΠΙΓΓΟΣ *salpingos* (řec. σάλπιγξ *salpigks*), gen. pl. ΚΗΡΩΝ *kérón* (řec. κηρός *kéros*), dat. pl. ΑΝΑΦΟΡΕΥΣΙ *anaphoreusi* (řec. ἀναφορεύς *anaphoreus*), akk. pl. ΜΟΧΛΟΥΣ *mochlous* (řec. μοχλός *mochlos*), ΚΑΔΟΥΣ *kadous* (řec. κάδος *kados*), nebo dokonce vok. ΚΡΑΤΙΣΤΕ *kratiste*, a bychom uvedli jen několik příkladů, jsou tyto tvary použity zřejmě pro neznalost jejich správného nominativního tvaru nebo pro záměnu s jinou řeckou deklinací. Z hlediska sémantiky tu samozřejmě nedochází k žádné změně, protože tu zůstávají v platnosti pravidla koptské syntaxe.

Ačkoli koptština používá pro vyjádření singuláru a plurálu většinou pouze syntaktické prostředky, takže singulární tvar substantiva platí i pro plurál, můžeme se v některých případech setkat s řeckými substantivy v plurálu, např. σκεύη *skeué* v biblickém výrazu σκεύη ὀργής *skeué orgés* (Řím. 9,22), který v saidštině přijímá navíc jako syntaktický prostředek koptský neurčitý člen plurálu ΖΕΝ *hen*: ΖΕΝΚΕΥΗ ἸΟΡΓΗ *henskeué^e norgé* (zatímco bohairština zde zachovává tvar singuláru *skeuos*). Vedle toho nechybějí ani doklady pro koptskou koncovku plurálu –ΟΥΕ *-ove* u určitých řeckých substantiv, např. ΨΥΧΟΥΕ *psychove*.

Na rozdíl od řečtiny má koptština pouze dva rody, totiž maskulinum a femininum, a proto se řecké neutrum chová většinou jako maskulinum; τὸ πνεῦμα *to pneuma* se v koptském prostředí

mění v maskulinum ΠΕΠΝΕΥΜΑ *perneuma* a τὸ δικαίωμα to dikaióma (Řím. 1,32) je rovněž spojováno s členem mužského rodu (S). Vedle toho se u řeckých substantiv objevuje změna rodu, kterou lze možná vysvětlit místními vlivy (např. ὁ λεβίτων ho lebitón je v bohairštině maskulinum, naproti tomu v saidštině femininum).

Užití mužského (příp. ženského) rodu řeckých adjektiv je omezeno na osoby, ve všech ostatních případech se používá střední rod. Tak je slovo ἀγαθός *agathos* ve spojení ὁ ἀγαθὸς ἄνθρωπος ho agathos anthrópos (Mat12,35) převzato beze změny, zatímco δικαία dikaia ve spojení ἡ ἐντολή ... δικαία hé entolé ... dikaia (Řím 7,12) nabývá v koptštině podobu ΟΥΔΙΚΑΙΟΝ *oudikaion*.

Při tvoření slov, zvláště abstrakt, sahá koptština u řeckých výpůjček k autochthonním prvkům, které např. v případě nominálních praeфикů předcházejí řeckému výrazu: např. koptský nominální praeфик ΜΝΤ *m^ent-* + řecká výpůjčka episkopos = ΜΝΤΕΠΙΣΚΟΠΟΣ *m^entepiskopos* (biskupství), nebo koptský nominální praeфик ΩΒΡ̄ *šb^er* + řecká výpůjčka μαθητής *mathétés* = ΩΒΡ̄ΜΑΘΗΘΗΣ *šb^ermathétés* (učedník). Takové případy by bylo možno rozšířit o další.

V podstatě lze u řeckých sloves rozlišit dva způsoby užití: buď většinou v jednom tvaru, který odpovídá řeckému imperativu aktiva sg., tedy ΚΡΙΝΕ *krine* = κρίνειν *krinein*, ΠΙΣΤΕΥΕ *pisteue* = πιστεύειν *pisteuein*, ΠΛΑΝΑ *plana* = πλανᾶν *planan*, ΜΑΣΤΙΓΟΥ *mastigou* = μαστιγοῦν *mastigoun*, nebo ve spojení s koptským slovesem ve významu „činit, dělat“ (ΕΙΡΕ *ire*), při čemž má toto sloveso podobu tzv. status nominalis (= tvar tranzitivního infinitivu, k němuž se pojí substantivum nebo jeho ekvivalent; pro ΕΙΡΕ zní tento tvar ΕΡ̄ *er*); s tímto způsobem se setkáváme především mimo klasickou saidštinu. Následkem toho máme v koptštině vedle ΠΙΣΤΕΥΕ (S, M) i ΕΡ̄ΠΙΣΤΕΥΕ (A, L), příp. ΕΛΠΙΣΤΕΥΕ *elpisteue*, vedle ΜΑΣΤΙΓΟΥ v saidštině Ρ̄ΜΑΣΤΙΓΟΥ *ermastigou* v lykopském dialektu, příp. ΕΡ̄ΜΑΣΤΙΓΟΥ *ermastingoin* v dialektu B 5. Na tomto tvaru se pak setkáváme s dalším jevem, především v bohairštině, totiž, že řecké infinitivní koncovky -ειν (-eiv) -ein, nebo -οῦν -oun zní vždy -IN -in.

Podle právě uvedeného vzoru mají v koptštině své pevné místo i smíšené koptsko-řecké vazby, např. koptská slovesa ve spojení s řeckým substantivem, např. koptské ΤΙ *tyi* („dát“) + řecké βαπτίσμα *baptisma* („křest“) = βαπτίζειν *baptizein* („křtít“), nebo koptské ΧΙ *či* („přijímat“) + řecké βαπτίσμα *baptisma* = βαπτίζεσθαι *baptizesthai* („být křtěn“).

Syntax. K syntaxi řeckého lexika v koptštině je třeba uvést, že se slovesa řeckého původu sice „ohýbají“ podle koptských vzorů, ale že nepřijímají všechny tvary a nemohou vstupovat do všech syntaktických vztahů jako domácí, původní koptská, slovesa. Naproti tomu jsou řecká podstatná jména plně integrovaná do koptské syntaxe. Totéž platí i pro řecká adjektiva, přičemž se ženská koncovka řeckého adjektiva zpravidla nahrazuje mužskou koncovkou u osob, kdežto ve všech ostatních případech se používá koncovka středního rodu. Poměrně málo se používají řecká příslovce; pokud je přesto třeba utvořit příslovce pomocí řeckého lexika, děje se tak podle koptského vzoru vytvořením příslovečného výrazu spojením koptské předpony + neurčitého členu + řeckého podstatného jména.

Kromě řeckých substantiv a sloves používá koptština obzvláště často řecké částice: ΔΕ – dé de, ΓΑΡ – γάρ *gar*, ΜΕΝ – μέν *men*, spojky ΑΛΛΑ – ἀλλά *alla*, ΚΑΙΠΕΡ – καίπερ *kaiper*, ΖΙΝΑ – ἴνα *hina*, ΩΣ – ὡς *hós*, předložky ΚΑΤΑ – κατά *kata*, ΠΑΡΑ – παρά *para*, ΠΡΟΣ – πρὸς *pros*, vzácněji příslovce ΗΔΗ – ἤδη *édé*, ΕΤΙ – ἔτι *eti*. V této souvislosti je třeba upozornit, že některé předložky, jako ΚΑΤΑ a ΠΑΡΑ, nabývají v určitých syntaktických podmínkách podoby, která je jinak obvyklá jen u autochthonních koptských předložek. Na rozdíl od řečtiny zůstávají podstatná jména i po řeckých předložkách nesklonná, podobně jak je tomu v koptštině obecně.

Slovní zásoba. Řecká slovní zásoba doložitelná v koptštině obsahuje vedle obecných výrazů, např. z oblasti flóry, fauny, výrazů pro části těla, hmotné a duchovní kultury i odborné výrazy (termini technici) ze speciálních oblastí, s nimiž Egypt přišel do styku řeckým prostřednictvím. Patří sem výrazy z oblasti náboženských společenství (židovského, především pak křesťanského), filozofie, veřejného života (správa, trestní právo, hospodářství, námořnictví a vojenství), ale i speciální slovní zásoba „odborníků“, např. lékařů a právníků. Zde je třeba uvést i celé odborné fráze, např. z právních textů (ustálené formule na listinách). Vzhledem k jejich poměrně délce je třeba si klást otázku, zda je nemáme považovat za čistě řecké, např. ΕΝ ΠΑΣΗ ΑΚΟΛΟΥΘΕΙΑ *en pasé akoluthēia* nebo ΚΑΤΑ ΠΑΣΑΝ ΝΟΜΗΝ ΚΑΙ ΔΕΣΠΟΤΕΙΑΝ *kata pasan nomēn kai despoteian*.

Při přejímání řeckých slov do koptštiny docházelo k zúžení jejich sémantického pole, to jest řecké slovo pokrývalo jen úsek původního významu, a to zvláště význam speciální, zatímco druhý, obecnější, význam je vyjadřován, tedy „přeložen“ slovem z autochthonní slovní zásoby. V této souvislosti se v učebnicích koptštiny nejčastěji uvádí jako příklad slovo ἄγγελος *aggelos*, které v řečtině označuje obecně jakéhokoli „posla“ včetně „anděla“, kdéžto v koptštině pouze „anděla“, zatímco ve významu „posel“ se používá koptského slova 𐩠𐩢𐩨𐩈𐩢𐩨𐩈 *faišine* (S). Další příklad je výraz πρεσβύτερος *presbyteros*, které v koptštině označuje pouze „staršího“ jako předního člena náboženského společenství a nemá zde obecný význam „starší muž, starý“, jako je tomu v řečtině. Tento význam je v koptštině zpravidla vyjadřován slovem 𐩠𐩣𐩗𐩣𐩠𐩣 *h'ello*.

Zatímco přejímání řeckých odborných termínů bylo nutné proto, že neexistovaly příslušné koptské ekvivalenty a písař neměl možnost volby, je přejímání řeckých výrazů z oblasti každodenního života, pro něž existuje množství koptských synonym, otázkou osobního rozhodnutí příslušného písaře a spíše odrazem po staletí existujícího bilingvismu v Egyptě. Z velkého množství příkladů zde vybereme jen několik (omezíme se na řecká slova): ἀγανακτεῖν *aganaktein* (rozčilovat se, hněvat se), αἰτεῖν *aitein* (prosit, žádat), ἀργός *argos* (jsoucí bez práce), ἀσπάζεσθαι *aspazesthai* (zdravit), παριστάναι *paristanai* (přistavit), πατάσσειν *patassein* (bít), ποιεῖν *poiein* (dělat) a mnohá další slova. Ve výčtu příkladů by bylo možno pokračovat podle libosti.

Řečtina ovšem nebyla jen dávající stranou. Jak je tomu zpravidla v dvojjazyčném prostředí, bylo vzájemné ovlivňování dvoustranným procesem. Můžeme rovněž zjistit vliv démotické egyptštiny na řečtinu, i když v menší míře, než tomu bylo opačným směrem. Tyto výpůjčky se zpravidla týkají místních reálií, jako jsou míry, váhy, topografické údaje, ale i jména božstev a osob. Takové výrazy se „naturalizovaly“ obvykle tak, že se připojením řecké koncovky umožnilo včlenění takového výrazu do řeckého deklinačního systému. Pokud šlo o jména měsíců nebo osob, omezilo se přejímání na transkripci, osobní jména pak byla někdy i překládána.

Vedle jazykového vlivu působil i vliv literární. Řekové se mnohdy inspirovali i literárním vkusem Egyptanů a sahalí k překladům (v. str. 63–64). Tak je tomu např. v případě „Nektanebónova snu“, překladu z démotštiny a podle B. Verbeecka „první prozaické fikce“ v řečtině (2. století př. Kr.). Také v Egyptě populární žánr „věštby“ nacházel u řeckých autorů křesťanského období vděčné literární příznivce, jak tomu bylo v případě tzv. „Věštby hrnčírůvy“ Jde o řecký text zachovaný na třech papyrových zlomcích z přelomu 2. a 3. st. po Kr. (Pap. Graf /Vídeň G 29787/, Pap. Rainer /Vídeň G 19813/, Pap. Oxy 2332), jehož původní text (4.–2. st.?) z předkřesťanského období byl sepsán v démotštině.

I těchto několik málo příkladů ukazuje, že zakotvení řecké slovní zásoby v koptštině nebylo jednorázovou událostí, nýbrž že bylo výsledkem delšího a zčásti i přirozeného procesu, který souvisel s dominantní rolí řečtiny jako komunikačního prostředku helénistického světa. Docházelo přitom k integraci na různých rovinách, od integrace grafické (cizí výslovnost je reprodukována vlastním písmem) přes flektivní integraci (připojení vlastních, tedy koptských koncovek plurálu) až k sémantické integraci (řecká výpůjčka se stává nepostradatelnou součástí koptské slovní zásoby a nelze ji nahradit žádným autochthonním výrazem). Rozsah jazykové sociologické integrace, tedy to, zda určité řecké slovo je srozumitelné jen v odborných kruzích nebo zda náleží k obecnému jazyku a je obecně srozumitelné, pak rozhoduje i o tom, nakolik jsme oprávněni označovat takovýto řecký výraz v koptštině ještě jako výpůjčku.

Literatura

- Bagnall, R. S.: *Egypt in Late Antiquity*, Princeton 1993, obzvlášť kap. 7 „Languages, Literacy, and Ethnicity“, str. 230–260.
- Bagnall, R. S.: *Copts*, in: Redford, D. B. (ed.): *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, sv. 1, Oxford 2001, str. 302–307.
- Böhlig, A.: *Die griechischen Lehnwörter im sahidischen und bohairischen Neuen Testament*, München 1953.
- Clarysse, W.: *Greek Loan-Words in Demotic*, in: Vleeming, S. P. (ed.): *Aspects of Demotic Lexicography*,

- Acts of the Second International Conference for Demotic Studies, Leiden, 19–21 September 1984, Louvain 1987, 9–33.
- The Coptic Encyclopedia**, ed. by A. S. Atiya. 8 sv., New York 1991: s.v. Greek Language; Old Coptic; Phonology of the Greek of Egypt, Influence of Coptic on the; Pre-Old Coptic; Vocabulary, Copto-Greek.
- Drescher, J.:** Graeco-Coptica, *Le Muséon* 82 (1969) 85–100; 83 (1970) 139–155; 89 (1976) 307–321 (Postscript).
- Förster, H.:** Wörterbuch der griechischen Wörter in den koptischen dokumentarischen Texten, Berlin 2002.
- Girgis, W. A.:** Greek Loan Words in Coptic, *BSAC* 17 (1963–64) 63–73; 18 (1965–66) 71–96; 19 (1967–68) 57–87; 20 (1969–70) 53–67; 21 (1971–73) 33–53.
- Gregorius, A.:** Greek Loan Words in Coptic, *BSAC* 23 (1976–78) 199–222; 30 (1991) 77–92.
- Lexikon der Ägyptologie**, ed. W. Helck a E. Otto, 7 sv., Wiesbaden 1971–1992, s. v. Koptische Sprache; Töpferorakel.
- Nagel, P.:** Die Einwirkung des Griechischen auf die Entstehung der koptischen Literatursprache, in: Altheim, F. – Stiehl, R.: *Christentum am Roten Meer*, sv. 1, Berlin-New York 1971, str. 327–355.

Vznik a vývoj koptských studií

Povšimněme si nyní na závěr oné vědecké disciplíny, která se zabývá jazykem, literaturou, dějinami a všemi ostatními oblastmi materiální i duchovní kultury především pozdněantického (284–646) a islámského (od r. 646) Egypta, známé pod jménem *koptologie*. Koptologie, samostatná disciplína s vlastní učenou společností, Mezinárodní společnost koptských studií (International Association for Coptic Studies), a se samostatným časopisem *ENCHORIA. Zeitschrift für Demotistik und Koptologie* a *Journal of Coptic Studies*, je s ohledem na počet kongresů, svolávaných každé čtyři roky (8. kongres se konal na přelomu června a července r. 2004 v Paříži), mladou vědou, existující sotva 26 let. Bez ohledu na svou mladou vědeckoorganizační strukturu má za sebou dlouhou tradici, sahající až do arabského středověku. V Egyptě tehdy sílila snaha zachovat gramatickou strukturu a slovní zásobu koptštiny, která se začala ztrácet jako jazyk každodenního kontaktu. Současně také upadala znalost koptštiny jako náboženského jazyka egyptských křesťanů – koptů. Naproti tomu v Evropě narůstal počet rukopisů, získaných při hojných cestách do Orientu, a to bylo podnětem pro studium koptštiny i zde; později k tomu přistoupila zvědavost, vyvolaná hieroglyfy starověkého Egypta, která se tak stala dostatečným podnětem pro zintenzivnění zájmu o koptštinu.

Poněvadž dějiny koptologie dosud nemáme, uveďme zde alespoň nejvýznamnější fakta. Lze je sestavit jako kameny do mozaiky, z níž si čtenář bude moci učinit alespoň přibližnou představu o vzniku koptologie. Ze samé podstaty vyplývá, že počátky koptologie se dlouho ztotožňují s výzkumem koptského jazyka. Také pro předmět koptologie platí, co lze snad říci o předmětu všech dílčích orientalistických disciplín obměněným citátem z Geneze: „Na počátku byl jazyk.“

Ačkoli koptština byla s postupem Arabů od 7. století stále zatlačována arabštinou, prokazovala jako živý jazyk podivuhodnou životní sílu. Arabský dějepisec a topograf *Makrízí* (1364–1442), od něhož se zachovaly rozsáhlé *Dějiny Koptů* v arabštině (Wüstenfeld, F.: *Macrisi's Geschichte der Copten*, Göttingen 1845) nám sděluje, že se křesťanské obyvatelstvo Horního Egypta ještě v 15. stol. obecně dorozumívalo koptsky. A ačkoli v dalších dvou stoletích ztrácela koptština nezbytně na významu, byly naštěstí obavy, které vyjádřil německý cestovatel *Johann Michael Wansleben* (Vansleb; 1635–1679) r. 1677 ve svém cestopisu (*Nouvelle Relation en forme de Journal d'un Voyage fait en Egypte en 1672–1673, Paris*), přehnané. R. 1673 prý v Asjútu potkal neobyčejně starého muže, s nímž vymře i koptština, která, jak bychom byli asi usoudili, upadne i do úplného zapomenutí. Ale narozdíl od jejich předchůdců, zachycených v hieroglyfech – nejstarší, střední a novoegyptštiny – nebyla koptština nikdy neznámým jazykem, alespoň ne v Egyptě. Zde vznikaly už ve středověku arabské gramatiky koptštiny, tzv. *Mukaddima*. Jejich autory byly Koptové, učenci a duchovní, kteří zapsáním pravidel koptštiny chtěli uživatelům těchto gramatik umožnit porozumění biblickým a liturgickým textům.

Vytvoření vhodné gramatické terminologie koptštiny bylo dílem různých učenců, kteří přitom použili nejen gramatické terminologie obvyklé pro arabštinu, ale vytvořili i novou koptštině přizpůsobenou terminologii. Většina gramatik vznikla v průběhu 13. stol. První gramatika je připisována *Amba*

Juhannovi as-Samannúdí, který byl od r. 1235 biskupem v Samannúdu v západní Deltě. Jeho dílo bylo *creatio ex nihilo*, protože mu nepředcházela žádná jazykovědná tradice. Nejrozsáhlejší a nejdůkladnější byla gramatika biskupa z Kúsu *Athanasia* (přelom 13. a 14. stol.), jehož prací (*Kiládat at-tahrír fi ilm at-tafsír*) dosáhly Mukaddima svého vrcholu.

Vedle pravidel koptyského jazyka vznikaly i koptysko-arabské slovníky, v nichž byla zachována slovní zásoba Bible i křesťanských liturgických textů a jejich arabské významy. Protože slova byla uspořádána v podobě žebříku – vlevo slova koptyská, vpravo arabská – říkalo se těmto glosářům arabsky *sullam* a latinsky *scala*, tj. žebřík. První známý koptyský slovník vypracoval – stejně jako první gramatiku – Mukaddima – Amba Juhanná as-Samannúdí; jeho název (*Al-Sullam al-kaná'isí*) bychom mohli přeložit jako „Scala Ecclesiastica“. I v tomto případě šlo Amba Juhannovi jen o porozumění četbě křesťanských koptyských textů. Pořadí slov odpovídalo pořadí výskytu v textu. Jiné pořadí vykazuje například *Scala Abú Isháka ibn al-'Assál*. Při řazení slov je tu, podobně jako kdysi v arabských slovnících, rozhodující poslední radikál slova. Teprve později se shledáváme s pokusy o abecední uspořádání slov jako např. v anonymním řecko-bohairsko-arabském seznamu slov chovaném ve Vatikánské knihovně.

Jinak tomu bylo se znalostí koptyštiny na Západě. Zde se sice v nejranějších cestopisech příležitostně setkáváme s poznámkou, že se v Egyptě vedle všudypřítomné arabštiny vyskytuje i jakási *lingua Aegyptiaca*, avšak zájem o tento jazyk se v podstatě až do 16. stol. nijak neprojevuje. Nicméně r. 1555 vychází pod názvem *Mithridates* jakýsi popis jazyků světa, v němž se švýcarský polyhistor *Konrad Gesner* (1516–1575) pokusil charakterizovat i egyptské jazyky. Omezil se však přitom jen na několik egyptských slov, která již byla citována klasickými autory, a na seznam koptyských názvů měsíců. Reprodukce těchto slov však ukazuje, že Gesner neměl skutečnou znalost koptyštiny. Pravděpodobně ji tehdy ani nemohl mít, protože v té době neexistovaly v Evropě příslušné pomůcky, např. seznamy slov, gramatiky a koptyské texty. Ale ještě v 16. stol. se tato situace začala měnit se stálým narůstáním znalostí Orientu, a tedy i Egypta.

Za jednoho z nejranějších průkopníků koptyských studií se považuje maltský diplomat a titulární biskup Sidónu *Leonard Abel* (†1605), který v letech 1583–1586 procestoval Levantu. Jak se zdá, nepřivezl ze svých cest žádný koptyský rukopis, protože takový rukopis by byl jistě zaznamenán v přírůstkovém katalogu Vatikánské knihovny. Také jeho latinský překlad koptyštiny o liturgii se jeví být spíše překladem z arabského rukopisu. Jediné, co by mohlo dosvědčovat, že se zabýval bezprostředně koptyštinou, jsou jím vlastnoručně napsané marginálie v jednom z rukopisů, sestávající ze seznamu písmen a čísel. Otázku, nakolik můžeme předpokládat znalosti koptyštiny, si klademe i u arabisty *Giovanni Battisty Raimondiho* (1540–ca. 1610). Raimondi proslul svou vybranou a na svou dobu jedinečnou sbírkou rukopisů, které pak spolu s jinými sbírkami tvořily základ rukopisné sbírky Vatikánské knihovny. Jeho plán pořádit vícejazyčné vydání Bible, v němž měla být obsažena i koptyská verze, se nikdy neuskutečnil.

V postavě *Pietra della Valle* (1586–1652), roditelého římského patricia, se setkáváme s typem opravdového cestujícího, tedy finančně nezávislého šlechtice. Sběratelské vášni šlechticů vděčí mnoha evropská muzea a sbírky rukopisů za své fondy. P. della Valle pobýval celkem dvanáct let mimo svou vlast (1614–1626). V té době procestoval Egypt, Blízký východ i některá území Dalekého východu. Plodem jeho cest byla mj. sbírka koptyských rukopisů, mezi nimiž se nacházelo pět koptyských gramatik a dva velmi bohaté soupisy slov v bohairském nářečí. Protože della Valle nebyl učencem, svěřil zveřejnění rukopisů, jejichž význam přirozeně v Římě poznali, arabistovi františkánu *Tomáši Obicinimu* (†1632). Obicini během pobytu na Blízkém východě studoval také koptyštinu a tak se zdá být v Římě vhodným mužem pro zvládnutí edice koptyských rukopisů. Pro jejich tisk byla už r. 1629 připravena sazba s koptyskými znaky. Obiciniho předčasná smrt ovšem zmařila tyto plány a nastolila znovu otázku získání vhodného „koptologa“. Po dlouhém a zpočátku neúspěšném hledání se ukázal jako vhodný člověk Francouz *Nicolas Claude Fabri de Peiresc* (1580–1637), který měl široké kontakty s téměř všemi významnými osobnostmi své doby a byl i vynikajícím organizátorem a zprostředkovatelem. Jako učenec se vyznačoval dobrými encyklopedickými znalostmi a „spíše receptivní než kreativní inteligencí“ (Eric Iversen). Ke koptyštině ho přivedla neuhasitelná touha po poznání všeho nového a exotického, spojená s neúnavnou sběratelskou vášní. Zvláště na něho působila stará myšlenka

G. B. Raimondiho o vydání vícejazyčné Bible. Znovu se ujal této myšlenky a zasazoval se o to, aby do francouzského vícejazyčného vydání byl přijat i koptský text. Byl ovšem natolik realistou, že mu bylo jasné, že doba pro takovýto podnik není ještě zralá a že by bylo zapotřebí ještě nesmírné práce, aby vůbec nějaký koptský text mohl být vydán. Aby tomu napomohl a aby potřebné bádání mohlo být zahájeno, rozhodl se sbírat koptské rukopisy a povzbuzoval malou skupinu učenců k jejich zpracování a tím i k tomu, aby se zabývali koptštinou. Slibnou postavou, která by mohla zvládnout tento úkol, byl v této skupině francouzský filolog a historik *Claude de Saumaise* (1588–1653). Jeho chtěl také Peiresc původně navrhnout, aby se ujal Obiciniho edičního projektu. Ale jak už tomu bývá, všechno dopadlo jinak.

R. 1633 se Peiresc seznámil s jezuitou *Athanasiem Kircherem* (1602–1680). Tato postava, o jejíchž životních osudech máme dobré informace, je nejen jedním z nejvýznamnějších představitelů barokní učenosti, ale vděčíme mu i za základní pohled na jazykový charakter koptštiny. Kircher se narodil v hessenském městě Geisa/Rhön, kde navštěvoval jezuitské kolegium. Jako šestnáctiletý byl přijat do jezuitského řádu. Za třicetileté války byl sice většinou na úteku, ale i za této situace dovedl využít každé příležitosti k získání encyklopedických znalostí, které mu jako všestranně nadanému člověku umožnily stát se jedním z nejplodnějších učenců své doby. Jeho smysl pro přírodní vědy i obratnost v technice mu jako vynálezci laterny magiky i prvnímu pozorovateli slunečních skvrn vyhradily čestné místo v mnichovském Německém muzeu. Ale nemenší byl i jeho zájem o orientalistiku, z níž jej zaujal zvláště starověký Egypt. R. 1628 se mu dostala ve Špýru do rukou kniha s vyobrazeními v Římě stojících egyptských obelisků a jejich hieroglyfických nápisů; toto seznámení se s egyptským písmem ho natrvalo okouzlo a vyvolalo v něm touhu je rozluštit. R. 1633 byl Kircher, k jehož projektu při zadávání edice koptských rukopisů se Peiresc vyjádřil v jeho prospěch, povolán papežem na katedru matematiky při Collegium Romanum. R. 1636 vyšel Kircherův *Prodromus coptus sive aegyptiacus*, tedy Úvod do koptologie. V jednotlivých kapitolách se zde pojednává o etymologii slova „koptský“, o koptském zřízení, o vztahu koptské a ethiopské církve, stručně o činnosti raněkřesťanských misionářů v Orientě a o misii nestoriánů v Číně v 8. stol. Následují obecné úvahy o lingvistické povaze koptštiny, jejichž závěrem je správná teze, vyplývající z celé knihy, podle níž je koptština jazykem totožným s jazykem Egypta faraónů. Koptština je tedy ten jazyk, který kdysi zachycovaly hieroglyfy – po sto letech to velmi jasně znovu vyjádří Dán G. Zoega – takže znalost koptštiny má podstatný význam pro pochopení a výklad hieroglyfů. Knihu uzavírá stručná gramatika koptštiny, první v evropském jazyce vůbec. Patří k tragice osudu tohoto muže, že ze svých epochálních zjištění o podstatném příbuzenství koptštiny a egyptštiny nedovedl vyvodit logické důsledky nutné pro rozluštění hieroglyfů, nýbrž podléhal i nadále duchu své doby.

Kircherův druhý významný spis *Lingua aegyptiaca restituta* (Řím 1643–44) byl zároveň gramatikou i slovníkem a obsahoval jednak nárys arabské gramatiky (Mukaddima) Samannúdího a Ibn Kátib Kajsara (13. stol.) a dále Scalae Samannúdího a Ibn al-Assála (13. stol.) z della Vallesovy sbírky rukopisů. Kromě toho pojednával spis o jménech měsíců, hvězd a některých rostlin, obsahoval geografické informace a informace o organizaci koptské církve spolu se seznamem patriarchů. Připojen byl rovněž latinský index všech slov, obsažených ve *Scalae*. Přes své nedostatky a zřejmé chyby byla tato kniha pro řadu generací základem koptologických studií. Kromě těchto dvou spisů zvláště významných pro studium koptštiny uveřejnil Kircher dále překlady koptských textů. Nesmíme však zapomenout, že pro Kirchera byla při všem jeho úsilí koptština jen prostředkem k dosažení jeho cíle, nikoli vlastním účelem a konečným cílem jeho prací. Kircherovi šlo, jak stanovil programově už v *Prodromu*, o rozluštění hieroglyfů „pomocí nové a originální metody“.

Ačkoli Kircher soudil, že hieroglyfy mají symbolický charakter, tj. znamenají to, co představují (vycházel samozřejmě z obecného dobového pojetí vztahu mezi látkou a myšlenkou), připouštěl, že Egypťané používali v běžném životě k praktickým účelům písma, které v podstatě muselo být alfabetické. Přiznával tedy, že hieroglyfy mohly být používány jako písmena. Pro zdůvodnění tohoto, jak již dlouho víme, správného předpokladu, se opřel o koptská písmena, která považoval za proměnu, příp. další vývojové stadium hieroglyfů. Jeho názor o takovémto grafickém vývoji vycházel z fiktivní, protože vykonstruované, podoby mezi hieroglyfy a koptskými literami. Ačkoli Kircherovy konstrukce nebyly vůbec vědecky podloženy, objevovala se mezi nimi i leckterá správná etymologická pozorová-

ní, např. přiřazení tří nad sebou ležících klikatých linek, tj. hieroglyfu s významem voda k fonému *m* jako k hieroglyfickému předchůdci koptského ΜΟΥ *mou*. Kircher tak položil základ metodě, o kterou se pak důsledně opřel Champollion. V každém případě se Kircher zasloužil o to, že jako první poznal fonetickou hodnotu hieroglyfů.

Kircherovy práce natolik zapůsobily na jednoho muže, že ten – původně teolog – se rozhodl promovat na základě práce o Koptech. Byl to z Westfálska pocházející *Franciscus Wilhelm von Ramshausen* (17. stol.; přesná data nejsou známa), který „snad napsal nejstarší evropskou práci o Koptech“ (W. Kammerer) v disertaci ΤΕΚΚΛΗΘΙΑ ΝΙΚΕΤ† *sive Exercitatio Theologica, Ecclesiae Copticae, Hoc est Christianorum Aegyptiacae Ortum ...*, kterou podal r. 1666 na univerzitě v Jeně. Ačkoli v popředí jeho zájmu byly otázky, týkající se koptské církve (historie, dogma, ritus), zabývá se i koptským jazykem, o němž uvažuje na základě hieroglyfů, a jemu známými koptskými rukopisy. Hodnota jeho práce spočívá v objektivním pohledu na Kopty, a ve zpracování historického materiálu, který dnes již dávno není přístupný.

V pracích o koptštině a její literatuře, které se nyní těšily jak módní pozornosti o tento exotický jazyk, tak také uspokojovaly teologické zájmy, udávaly Kircherovy studie dlouho tón. K obratu v koptských studiích došlo až v 70. letech 18. stol. Přitom již v r. 1698 bylo uděleno imprimatur práci, která by byla ještě ovlivnila další vývoj, kdyby byla vyšla. Byla to *Elementa Linguae Copticae seu Aegyptiacae* z pera augustiniána *Guillaume Bonjour* (1670–1714?), pocházejícího z Toulouse. Teprve nedávno byla jeho gramatika koptštiny znovu pozorně prostudována a ohodnocena jako „první vědecká gramatika koptštiny“.

R. 1775 vydal z Polska pocházející orientalista *Carl Gottfried Woide* (1725–1790) *Lexicon Aegyptiaco-Latinum* od historika a linguisty *Mathurin La Croze-Veyssiere* (1661–1739) dokončené však již v r. 1721. Později je revidoval německý koptolog *Christian Scholtz* (1697–1777), ještě dříve než Woide zpřístupnil tento slovník ve vydané podobě se svými poznámkami a s indexem. Základem této nezbytné pomůcky byly spisy novozákonních koptských rukopisů, které pořídil v Paříži, Leidenu a Oxfordu teolog a orientalista *Paul Ernst Jablonski* (1693–1757), podobně jako edice 1. žalmu, porizená dánským orientalistou *Theodore Petraeem* (*Petraeus*, 1630–1672) už v r. 1663.

R. 1778 vyšly hned dvě významnější koptské gramatiky: *Rudimenta linguae coptae* od *Raphaela Tukiho* (1701–1787) a *Grammatica aegyptiaca* od *Christiana Scholtze*. Tukiho jazykovědný přístup postrádal sice „veškerou kritiku a jazykovědné vzdělání“, jak o sto let později konstatoval německý koptolog *Ludwig Stern*, těšil se však předností, že jeho autor, rodilý Kopt, se opíral o domácí prameny, které by bez jeho ediční péle byly asi navždy ztraceny. Naproti tomu odpovídala Scholtzeho gramatika už spíše filologickým požadavkům a pojednávala podobně jako Tukiho gramatika i o hornoegyptském dialektu, tedy i o saidském dialektu, které je nyní považován za „klasičtější“ koptštinu a je základem prvního seznámení se s tímto jazykem. Zařazení saidštiny bylo zásluhou C. G. Woideho, který jako vydavatel Scholtzeho gramatiky ji obohatil o tento dialekt, za jehož nejlepšího znalce byl tehdy považován. Jak slovník, tak obě uvedené gramatiky používaly první tiskem vydané koptské texty a také četné opisy koptských rukopisů, které dřímaly od doby velkých nákupů *Petraeových*, *Wanslebenových* a *Huntingtonových* (1637–1701) od poloviny 17. stol. ve sbírkách evropských muzeí a ve své většině zůstávaly nevydány.

Další edice koptských rukopisů – většinou biblických textů – podstatně rozšířily textovou základnu koptských studií. Práce s koptštinou nabývala stále více řádných filologických rysů. Nutně přitom muselo dojít k novému přezkoumání dosud platných teorií o povaze a rázu koptštiny, např. k revizi Kircherových teorií. Zatímco jeho hypotéza, že řečtina pochází z koptštiny, byla definitivně odmítnuta, jeho správný názor o příbuznosti koptštiny a egyptštiny došel obecného uznání. Tím byl naznačen směr k rozluštění hieroglyfů, ovšem k definitivnímu průlomem mělo dojít až po mnoha desetiletích. Nicméně zájem o koptštinu trval a její studia získala nový podnět, protože se zde viděl klíč k hieroglyfům.

Koptologická studia jako nutný krok na cestě k úspěšnému rozluštění hieroglyfů – tato zásada se stala mottem celé řady badatelů, k nimž patří např. Dán *Georg Zoega*, Švéd *Johann David Åkerblad* a především Francouz *Jean François Champollion*. R. 1810 vyšel posmrtně *Catalogus codicum copticorum manuscriptorum* od G. Zoegy (1755–1809), zvláště cenný a bohatý zdroj koptských rukopisů,

biblických i nebiblických, ze sbírky, kterou vlastnil kardinál Stefano Borgia (1731–1804). Zoega, učenec, který měl přehled i o umění a zálibu pro archeologii a staroegyptské památky, projevil zájem i o hieroglyfy. To bylo pro něho hlavním podnětem, aby se učil koptštině, protože „starý jazyk Chemi“ (= Egypt) je „pohřben v současné koptštině“. Zoega došel k řadě pozorování, která později měla vliv i na Champolliona, jenž pak rozluštil hieroglyfy. Johann David Åkerblad (1763–1819), který nejdříve studoval klasické a orientální jazyky a poté brzy vstoupil do diplomatických služeb, se rovněž důkladně zabýval koptskými rukopisy. Výsledky jeho koptologických studií se týkají především paleografie. Jean François Champollion (1790–1832), který proslul zejména jako rozluštitel hieroglyfů a zakladatel egyptologie, zanechal také dosud nevydanou gramatiku koptštiny. Již jako šestnáctiletý pronesl veřejnou přednášku v akademii v Grenoblu, v níž trval na tom, že koptština je starým jazykem Egypta.

I po rozluštění hieroglyfů r. 1822 sloužila koptština ještě po nějaký čas k podpoře Champollionova systému čtení hieroglyfů. Poslehněme si, co napsal německý egyptolog *Richard Lepsius* (1810–1884) v konceptu své zprávy o začátcích svých egyptologických studií z Paříže Pruské královské akademii věd: „Především bylo třeba řešit problém koptštiny... Při bližším seznámení se s tímto jazykem a jeho aplikací na hieroglyfické ... památky záhy mizí veškeré pochyby o tom, že to není jediný skutečně k cíli vedoucí klíč k poznání starého jazyka Egyptanů. Od té doby jsem se věnoval především studiu koptštiny, k čemuž mě povzbuzovala i má předchozí jazykovědná studia. Před několika dny přišly do Paříže poslední archy koptského slovníku, který vypracoval Amadeo Peyron na základě bohatých pramenů a rozsáhlých znalostí. Já jsem od začátku zaměřoval své studium koptštiny k tomu, abych vypracoval gramatiku koptštiny, která by odpovídala současnému stavu jazykovědy a která by hlavně usnadňovala studium hieroglyfů.“ Tato gramatika však nikdy nevyšla. Jak jsme slyšeli, zajímala Lepsia na koptštině i komparatistická stránka. Výsledky tohoto studia předložil r. 1836 ve stati *Über den Ursprung und die Verwandtschaft der Zahlwörter in der koptischen, semitischen und indogermanischen Sprache*.

Během doby nabyl opět převahu zájem o historii jazyka, např. otázka samostatnosti koptštiny jako jazyka nebo otázky textové kritiky Bible apod., které podněcovaly k dalším koptologickým studiím. Z četných prací, které vznikly a byly publikovány v 19. stol., přinesly nejvýraznější pokrok práce Itala *Amadeo Peyrona* (1785–1870). R. 1835 vydal – podle Ludwiga Sterna – dosud „nejlepší slovník“ (*Lexicon linguae copticae*) a r. 1841 „nejlepší gramatiku“ (*Grammatica linguae copticae*). Peyronův nejvýznamnější poznatek spočívá v určení souhláskového charakteru kořene koptských slov. V souladu s tím neobsahuje jeho slovník slova v důsledném abecedním pořadí, jak tomu bylo až dosud, ale poprvé v pořadí jejich radikálů. V ediční oblasti a jako sběratel rukopisů si velmi čile vedl Angličan *Henry Tattam* (1788–1868), jeden z předních koptologů své doby. Zasloužil se především o vydávání koptských biblických textů. Jeho rukopisná sbírka byla později zakoupena Britským muzeem (dnes British Library).

Se jménem Němce *Moritze Gotthilfa Schwartze* (1802–1848) jsou spojena záslužná vydání koptských textů. Vyšla většinou posmrtně, mezi nimi i *Pistis Sofia* (vyd. r. 1851 H. J. Petermannem), první koptsko-gnostický text vydaný tiskem. Z hlediska dějin vědy byl M. G. Schwartze, alespoň v Německu, prvním řádným profesorem koptského jazyka a literatury (jeho katedra byla předchůdcem Lepsiovy katedry egyptologie na dnešní Humboldtově univerzitě v Berlíně). Jeho žák *Paul Anton de Lagarde* (1827–1891) se zabýval především textovou kritikou Bible a zasloužil se přitom zejména o vydávání starozákonních koptských rukopisů, psaných většinou v bohairském dialektu (*Der Pentateuch koptisch* [1867], *Psalterii Versio Memphitica* [1875], *Psalterium, Job, Proverbia Arabice* [1876], *Bruchstücke der koptischen Übersetzung des ATs* [1879]). Naproti tomu přísluší francouzskému egyptologovi a koptologovi *Charlesovi Eugénovi Revilloutovi* (1843–1913) zásluha, že kromě cenných gramatických pozorování ke koptštině zpřístupnil odborné veřejnosti vedle biblických textů i dokumenty v saidském dialektu.

R. 1880 vyšla koptská gramatika německého egyptologa, koptologa a keltologa *Ludwiga Sterna* (1846–1911). Tato zatím nejrozsáhlejší a nejdůkladnější nauka o koptském jazyce je počátkem nového věku ve výzkumu koptštiny. L. Stern zavedl dodnes běžné označení obou hlavních egyptských dialektů – nebo „jazyků“ – jako dialektu bohairského (B) a saidského (S). Dále mu vděčíme za významný přínos

k morfologii slovesa. Jedno pravidlo o řízení předmětu nese dokonce jeho jméno (tzv. Stern-Jernstedtovo pravidlo). Sternova gramatika, která byla r. 1971 vydána znovu (Osnabrück), byla ještě více než 100 let po svém prvním vydání označena jedním z dnešních předních koptologů (A. Shisha-Halevy) jako „best grammar yet“. Dodnes je uváděna i v nejnovějších úvodech do koptologie a gramatikách, kde má své pevné místo jako klasická nauka o koptštině. Spíše didaktické důvody než nové poznatky egyptské filologie ospravedlňovaly po 14 letech r. 1894 vydání další gramatiky koptštiny (*Koptische Grammatik mit Chrestomathie, Wörterverzeichnis und Litteratur*) německým egyptologem a koptologem *Georgem Steindorffem* (1861–1951), který tehdy patřil spolu s britským koptologem a soukromým učencem *Waltrem Ewingem Crumem* (1865–1944) k předním znalcům v oblasti koptologie. „Sternova vynikající gramatika koptštiny“ – píše Steindorff v předmluvě – „je příliš podrobná a rozsáhlá, než aby ji začátečník mohl zvládnout, aniž by jej zavalila masa nabízené látky.“

Nové poznatky o koptské fonetice a morfologii, za které vděčíme rozsáhlé práci egyptologa *Kurta Setheho* z Göttingen (1869–1934; *Das ägyptische Verbum im Altägyptischen, Neuägyptischen und Koptischen*, 1899–1902), vyžádala si brzy „zcela přepracované“ druhé vydání Steindorffovy gramatiky (1904), která byla brzy rozebrána. Ji následoval jako určité nouzové řešení stručný náčrt omezený na 69 stran (*Kurzer Abriss der koptischen Grammatik mit Lesestücken und Wörterverzeichnis*) a r. 1930 přetisk 2. vydání s dodatky. Steindorff už nemohl splnit svůj slib, vyjádřený v doslovu, že do dvou let předloží třetí, zcela přepracované vydání koptské gramatiky. Místo toho vyšla posmrtně r. 1951 jeho podrobná Učebnice koptské gramatiky (*Lehrbuch der koptischen Grammatik*), jejíž sloupce stačil ještě zkorigovat.

Smyslem našeho nástinu dějin koptologického bádání není podat úplný přehled všech od Sternovy doby vydaných gramatik ani je hodnotit. Chceme-li však vyzdvihnout dva mezníky důležité pro koptskou lingvistiku 20. stol., je třeba uvést dva učence, kteří se oba orientovali „podle hlavních proudů deskriptivního strukturalismu“ (B. Layton): *Petr Viktorovič Jernštedt* (1890–1966) a *Hans Jacob Polotsky* (1905–1991). První, původem lingvista a papyrolog, působící naposledy v Petrohradu, položil teoretické základy pro koptskou „phrasal syntax“ tím, že především zkoumal, jakým způsobem koptština připojuje přímý (akuzativní) předmět (*Das koptische Präsens und die Anknüpfungsarten des näheren Objekts*, 1927) a jak se uskutečňuje determinace, která je ostatně jedním z hlavních rysů koptštiny (*K determinaciji v koptskom jazyke*, 1947). Jeho rozsáhlé poznámky ke koptské gramatice byly publikovány až dvacet let po jeho smrti (*Issledovanija po grammatike koptskogo jazyka*, Moskva 1986). Egyptolog a filolog Polotsky, který musel pro svůj židovský původ opustit r. 1934 Německo a poté působil hlavně v Jeruzalémě, se ujal koptských konjugací (*The Coptic Conjugation System*, 1960) a větných druhů (*Nominalsatz und Cleft Sentence*, 1962). Už v r. 1944 předložil své studie ke koptské syntaxi (*Etudes de syntax Copte*), které ovlivnily i jazykovědné studie v oblasti staré egyptštiny. Zvláště v diskuzích s Polotským a proti němu vznikla v průběhu let lingvistická škola, která „tvůrčím způsobem“ překonala svého mistra a jejíž příslušníci jsou dnes roztroušeni po celém světě. Německá koptologie přijala jeho výsledky teprve nedávno, poté co zde dlouhou dobu udávala tón koptská gramatika rakouského koptologa *W. C. Tilla* (1894–1963), která se dočkala více vydání.

Podíváme-li se nyní v období po vydání Sternovy gramatiky na ostatní úseky koptologie, pak konec 19. stol. a první desetiletí 20. stol. – zlatý věk koptologie – byly zcela ve znamení zesíleného vydávání textů. Koptské rukopisy, dřímající v nejrůznějších muzeálních i soukromých sbírkách, i rukopisy získané nákupem v obchodu se starožitnostmi, archeologickými výkopy nebo jiným, ne vždy legálním způsobem, obohacovaly po svém vydání naše znalosti o koptské literatuře a jazyce nevídaným způsobem. Uvedme zde především vydání textů biblických rukopisů ze sbírky Borgiů A. Ciascou a G. Balestrim. Ital *Agostino Ciasca* (1835–1902), koptolog a orientalista, byl správcem vatikánského archivu a později kardinálem. R. 1879 procestoval Egypt, kde získal pro sbírku Borgiů koptské rukopisy. V osmdesátých letech 19. stol. pořídil monumentální vydání starozákonních rukopisů z této sbírky (*Sacrorum Bibliorum Fragmenta Copto-Sahidica Musei Borgiani Iussu et Sumptibus S. Congregationis de Propaganda Fide Studio ... Edita*, 2 díly, Řím 1885, 1889). Jeho krajan a kolega z oboru *Giuseppe Balestri* (1866–1940) proslul počátkem 20. stol. vydáním novozákonních rukopisů z borgiovské sbírky (*Sacrorum Bibliorum Fragmenta Copto-Sahidica Musei Borgiani*, 3. díl, Novum Testamentum, Řím 1904). R. 1911 a 1912 vyšly z pera belgického koptologa a pozdějšího rektora

katolické univerzity v Lovani *Adolfa Hebbelyncka* (1859–1939) v odborném časopise *Le Muséon* dvě průlom znamenající studie, v nichž dokázal spojitost Ciascou vydaných starozákonních rukopisů z borgiovské sbírky s jinými už vydanými rukopisy. Všechny tyto texty patří ostatně k jedinému rukopisnému souboru, pocházejícímu z knihovny Bílého kláštera u Sohágu. Mnoho starozákonních (saidských) textů bylo rovněž zveřejněno z bohatých sbírek Britského muzea. Tyto edice, pocházející z období let 1908–1913, jsou spojeny zejména se jmény *E. A. W. Budgeho* (1857–1934) a *Sira H. F. Thompsona* (1859–1944). Pokud se týče rozsahu úctyhodné, ale poněkud nedůsledné vydání saidského Nového zákona (řadí k sobě zlomky různého stáří a různého původu) představuje edice britského koptologa *George Williama Hornera* (1849–1930; *The Coptic Version of the New Testament in the Southern Dialect, Otherwise Called Sahidic and Thebaic*, 7 sv., Oxford). Horner již předtím uveřejnil bohairské texty Nového zákona (*The Coptic Version of the New Testament in the Northern Dialect, Otherwise Called Memphitic and Bohairic*, 4 vols., London 1898–1905). Většinou šlo stále o biblické texty Starého a Nového zákona v klasických koptských dialektech. Nyní však narůstal i počet dokladů psaných v jiných koptských dialektech, např. v achmímském nebo fajjúmském dialektu. Následkem toho nabyl na intenzitě výzkum koptských dialektů.

Výsledky v podobě gramatik jednotlivých dialektů nedaly na sebe dlouho čekat: r. 1928 předložil *W. Till* achmímsko-koptskou gramatiku (zahrnul sem i subachmímský dialekt). Počátkem třicátých let vyšly dvě gramatiky koptských dialektů: r. 1930 *Koptische Dialektgrammatik* *W. Tilla* (znovu 1961) a r. 1933 *Éléments de grammaire dialectale copte* *M. Chaína*. Kromě těchto dvou gramatik by zde bylo třeba ještě uvést užitečné chrestomatie, příp. četné dialektologické studie, které tím či oním způsobem reagovaly na nálezy nových textů. Nakolik může být práce na textech obecně spjata s gramatickou analýzou, ukazuje nejnovější koptská gramatika *Bentleye Laytona*, která se dočkala už druhého vydání. ... *I have drawn extensively from the writings of Apa Shenoute...*, píše v předmluvě ke své gramatice, která má více než 500 stran a kterou lze bez přehánění označit jako novou „klasickou“ gramatiku 21. století. S něčím podobným už jsme se mohli setkat u *Polotského žáka Ariela Shisha-Halevyho*, který plně čerpal z *Šenuta* jak ve svých studiích ke koptské gramatice, tak ve své *Chrestomathii*.

R. 1921 vydal německý egyptolog a démotista *W. Spiegelberg* (1870–1930) – u něho studoval několik semestrů i zakladatel české egyptologie *František Lexa* – slovník koptštiny (*Koptisches Handwörterbuch*), jehož vydání po více než 80 letech od objevení se epochálního slovníku *Peyronova* bylo vzhledem k rozšíření textové základny koptštiny nanejvýše nutné. Ačkoli *Spiegelberg*, jak sám uvádí v předmluvě, nemohl vzít v úvahu veškerý do té doby vydaný materiál, ukazuje už seznam zkratk, že zde bylo zapracováno mnoho nových textů. Mezi nimi se nachází, kromě nového materiálu k Biblii, i významné dokumentární texty, např. *W. E. Crum* a *G. Steindorff*, *Koptische Rechtsurkunden des achten Jahrhunderts aus Dscheme* (1912), nebo *O. v. Lemm*, *Das Triadon* (1913), doklad koptské poezie, jakási „labutí píseň“ koptské literatury, ale i „původní“ koptská literatura, tj. literární texty, které nebyly přeloženy z řečtiny, např. díla opata *Šenutého* (†466), která začala být vydávána počátkem 20. stol. Řadu edice textů bychom mohli dále rozšířit. Do *Spiegelbergova* příručního slovníku byla pojata také nová svědectví pro dialekty narozdíl od slovníku *Peyronova*. Další novinkou proti dosud vydaným koptským slovníkům jsou *Spiegelbergovy* etymologické odkazy na egyptské předchůdce koptských slov. Jako jakási scholia k plánovanému příručnímu slovníku předložil *Spiegelberg* už r. 1920 útlý svazek ve spisech heidelberské Akademie pod názvem *Koptische Etymologien. Beiträge zu einem koptischen Wörterbuch*.

V roce 1932 pronesl německý historik církevních dějin a koptolog *Carl Schmidt* (1868–1938) na výroční schůzi Společnosti pro církevní dějiny v Berlíně přednášku o původních pramenech manicheismu v Egyptě. Tím začalo v koptologii období, které zaměstnávalo bádání až do počátku 2. světové války a které dosud není uzavřeno. V případech zmíněných pramenů se jedná o koptské papýry, r. 1930 identifikované a koupené na egyptském trhu se starožitnostmi. Nyní se části nalézají ve Státních berlínských muzeích (Staatliche Museen Berlin) a zčásti v *Chester Beatty Museum* v Dublinu (dříve v Londýně). Vedle toho je několik málo listů i ve vídeňské sbírce papýrů Rakouské národní knihovny a – v souvislosti s poválečnými událostmi – i ve Varšavě. Za jejich identifikaci vděčíme právě uvedenému *Carlu Schmidtovi*, jemuž, jak tomu ve vědě často bývá, pomohla náhoda: v březnu 1930 vyhledal *C. Schmidt*, který se cestou do Palestiny zastavil v Káhíře, tamějšího

egyptského antikváře Nahmana. Ten mu ukázal kodex – chomáč papyrů ve více než žalostném stavu – kde Schmidt mohl přečíst část jednoho koptského titulu, totiž $\overline{\text{NKE}}\overline{\text{Φ}}\overline{\text{Λ}}\overline{\text{Λ}}\overline{\text{Ι}}\overline{\text{Ο}}\overline{\text{N}}$ ^e*nkephalaion* = hlavní části. Toto slovo připomnělo Schmidtovi, který krátce předtím obdržel stránkové korektury k vydání Epifania od Karla Holla, jedno místo z Epifaniovy polemiky proti kacířům. Zde se totiž v jedné kapitole mluvilo o manicheismu a o jakýchsi Kefalaia, díle, které prý mladý Mání zdědil od jakéhosi kupce jménem Scythianos. Když nyní Schmidt přečetl tento titul na papyru, vzpomněl si na uvedené místo z Epifania. V Berlíně však přijali zprávu o nález „původního Máního spisu“ – tak zněl nadšený Schmidtův telegram – s přílišnou skepsí, takže koupě papyru byla nejdříve odložena.

Tento epochální nález vstoupil do vědy jako „nález z Medínet Mádí“. Ukázky z nového nálezu vyšly už v r. 1933. Do r. 1940 pak byly předloženy tři rozsáhlé edice s německým, případně anglickým, překladem. Slovní zásoba textů, psaných v tzv. subachmímském (nebo, jak se dnes označuje lykopském) nářečí, mohla tak být zahrnuta do dlouho očekávaného *Coptic Dictionary*, který W. E. Crum r. 1939 po více než třicetiletých přípravných pracích předložil odborné veřejnosti. Tento slovník je stále nejbohatší a nejspolehlivější koptologickou pomůckou, i když – už s ohledem na nárůst nového materiálu během šedesátí let, která uplynula od prvního vydání – neodpovídá nejnovějšímu stavu vědení. Crumův slovník nezahrnuje jen známé, už tehdy velmi pestré literární doklady koptštiny, ale i lemmata z tzv. neliterárních textů, které daleko přesahují látku zpracovanou kdysi Spiegelbergem, jako jsou církevní a klášterní dokumenty, smlouvy a listiny v užším slova smyslu, korespondence veřejného, hospodářského a soukromého rázu, daňové doklady, účty, seznamy zboží, vedle toho i nápisný materiál (např. náhrobní nápisy, dedikační nápisy), školní cvičení ap.

R. 1945 narazili felláhové při hledání hnojiva pro svá pole u Nag Hammádí na hliněné džbány, obsahující třináct koptských papyrových kodexů. Tento nález pak nejenom zaměstnával koptology v následujících desetiletích, ale v konečné fázi zpracování se stal i podnětem k tomu, že se koptologie ustavila jako samostatná věda. *Kodexy z Nag Hammádí* (NHC = Nag Hammadi Codices, jak jsou tyto texty označeny) obsahují většinou gnostický materiál, z něhož bylo dosud známo jen málo textů v koptském originálu (např. už uvedená *Pistis Sofia*). Naše dosavadní znalosti o gnózi, o onom pozdně antickém učení o spáse, spočívající „v poznání“, byly zprostředkovány v podobě, v jaké prošly sítím církevních otců. Tím závažnější byl nález, pocházející přímo z centra gnostiků. Restaurace rukopisů, které jsou dnes shromážděny v rukopisném oddělení Koptského muzea v Káhiře, začala koncem 50. let a byla dovršena v druhé polovině 70. let faksimilním vydáním, projektem UNESCO: *The Facsimile Edition of the Nag Hammadi Codices. Published under the Auspices of the Department of the Antiquities of the Arab Republic of Egypt in Conjunction with the UNESCO* (Leiden 1972–1977). Mezitím bylo vydáno všech třináct kodexů s úplným anglickým a německým překladem (J. M. Robinson [ed.], *The Nag Hammadi Library in English*, San Francisco and Leiden 1977; H.-M. Schenke, H.-G. Bethge, U. Kaiser [eds.], *Nag Hammadi Deutsch I* [2001], *II* [2003]). Na úplném francouzském překladu se v současné době ještě pracuje; v češtině existují zatím jen překlady vybraných textů.

Sotva se badatelé začali věnovat senzačním gnostickým textům z Nag Hammadi, došlo r. 1952 jen 12 km východně od Nag Hammádí v hornoegyptské Dišně k dalšímu velkému nálezu rukopisů. Nález 38 knih – svitků a kodexů – obsahoval řecké, řeckolatinské a koptské texty. Z koptských textů to byly především rukopisy biblických a apokryfních textů a listy mnichů z pachómiovských klášterů. Nález měl stejný osud jako ostatní nálezy rukopisů. Dostal se, ať už jakýmikoli cestami, na trh se starožitnostmi a teprve po letech našel za peněžní úhradu svého konečného majitele. Podobně jako jiné dřívější nálezy neušel rozdělení do většího počtu rukopisů. Část získala švýcarská Bibliotheca Bodmeriana (od r. 1971 Nadace Martina Bodmera, Ženeva), menší část se dostala do sbírky Chester Beatty (Dublin), 35 listů z jednoho kodexu putovalo nejdříve na Univerzitu Mississippi a oklikou se pak dostalo do majetku Nora Martina Schøyena (od r. 1988). R. 1958 uveřejnil švýcarský koptolog Rodolphe Kasser první koptský text z nálezů z Dišny, který se stal součástí Bodmerovy sbírky (*Papyrus Bodmer III: Evangile de Jean et Genèse I–IV, 2, en bohairique*. Louvain), další edice textů s překladem následovaly pak na počátku 60. let.

V listopadu 1984 byl na koptském hřbitově v al-Mudil, lokalitě oxyrynžského okrsku na východním břehu Nilu, nalezen hrob dívky. Pod hlavou zemřelé se nacházel koptský kodex, sestávající z 200

pergamenových listů, svázaných mezi dvě hlazené dřevěné desky. Kodex, nazvaný podle místa nálezu Mudil, který je dnes uchováván v Koptském muzeu v Káhiře, pochází asi z 5. stol. a obsahuje úplnou knihu Žalmů v oxyrhynžském, resp. středoegyptském, dialektu koptštiny. O významu tohoto rukopisu pro zkoumání koptštiny (studium dialektů) a koptské literatury, pro textovou kritiku Bible, pro obecnou kodikologii i pro koptskou paleografii, podal o dva roky později zprávu egyptský koptolog *Gawdat Gabra*. Dnes je celý kodex k dispozici i ve vydání G. Gabry a obohacuje tak doklady tohoto nejmladšího koptského dialektu o další text (viz i níže).

Poslední rozsáhlý velmi významný nález rukopisu vydal egyptský písek sice před více než jedním desetiletím, ale jeho význam se ukazuje až s rostoucím počtem vydaných textů. Máme tu na mysli koptsko-manichejské texty z Ismant el-Charáb, starověké Kellis, v oáze Dachla. Výkopy zde začaly v polovině 80. let. Jsou částí rozsáhlého mezinárodního a interdisciplinárního projektu „*The Dakhleh Oasis Project*“, který probíhá od podzimu 1978 v oáze, ležící 800 km jihozápadně od Káhiry. Tohoto projektu se účastní prehistorici, paleobotanikové, geologové, archeologové, antropologové a filologové. Lokalita, kde výzkum probíhá, pokrývá plochu asi tři čtvrti km². Při počátečním průzkumu povrchu a při sondážích narazili archeologové na různé struktury, jimiž, jak se později ukázalo, byly chrámy, kostely, komplexy správních budov a obytné domy. Jednalo se o antickou Kellis, vesnici z římské doby, která byla z dosud ne zcela jasných důvodů opuštěna kolem r. 400 po Kr. Pro koptologii a papyrologii jsou významné zde nalezené literární a ještě více i neliterární koptské (manichejské) a řecké texty, a to nejen pro historicky (v nejširším slova smyslu) cenné informace, ale i pro okolnosti nálezu. Byly totiž nalezeny mezi datovanými řeckými smlouvami a dopisy (z let 304–391) a spolu s mincemi (z let 312–392), což samo o sobě už bylo určitým překvapením. Množství neliterárních koptských (manichejských) textů je bohatým pramenem prosopografických a socioekonomických dat. Tyto texty se vztahují k poměrně omezenému prostoru a k dostatečně určitelné době – k 4. století. Vyhodnocení těchto textů by mohlo vrhnout nové světlo na celou řadu problémů, ať už se týkají koptské dialektologie, vzniku koptské literatury, např. vztahu mezi jazykem originálu a jazykem překladu apod. Ve zcela novém světle by se mohly ukázat literárněhistorické a zvláště textověkritické otázky, nehledě k problémům religionistickým a „manicheologickým“! Snem každého „koptského“ papyrologa je mít k dispozici pro dokumentární texty konečně spolehlivou paleografii. Zdá se, že jsme se nálezem dokumentárních textů z Kellis konečně tomuto cíli podstatně přiblížili. Na předposledním koptologickém kongresu v Leidenu bylo možno již podat zprávu o předběžném stavu tohoto výzkumu. Pokud se týče nálezu textů z Kellis, jedná se o texty, které jsou zajímavé i pro „klasického“ papyrologa: zde nalezené řecké dokumenty byly už zčásti publikovány.

Literatura

- Aufrère, S. H. – Bosson, N.:** De Coptice Guillelmi Bonjourii grammaticae criticis contra Athanasium Kircherum. La naissance de la critique de l'Opera Kircheriana Coptica, in: Cannuyer, C. – Delahaye, G.-R.: Jean Dorese in honorem. Études Coptes VIII. Dixième Journée d'Études, Lille 14–16 juin 2001, Lille 2002.
- Blumenthal, E.:** Altes Ägypten in Leipzig. Zur Geschichte des Ägyptischen Museums und des Ägyptologischen Instituts an der Universität Leipzig, Leipzig 1981.
- The Coptic Encyclopedia**, ed. by. A. S. A. Atiya. 8 vols., New York 1991: s.v. Balestri, Giuseppe; Ciasca, Agostino; Chester Beatty Coptic Papyri; Coptological Studies; Coptology; Crosby Schøyen Codex; Dictionaries; Hebbelynck, Adolphe Maqrizi; Muqaddimah; Nag Hammadi Library; Old Testament, Coptic Translations of; Papyrus Collections; Papyrus Discoveries; Ramshausen, Franciscus Wilhelm von; Sullam; Taqiy al-Din al-Wadi Sarjah.
- Cramer, M.:** Das Koptische und die Entzifferung der Hieroglyphen. Ein Beitrag zur Geschichte der Koptologie in Europa, Oriens christianus 37 (1953) 1–16.
- Dawson, R. W. – UPhill, E. P.:** Who was Who in Egyptology. Third revised edition by M. L. Bierbrier, London 1995.
- Dus, J. et al.:** Příběhy apoštolů. Novozákonní apokryfy II., Praha 2003.

- Ebers, G.:** Richard Lepsius: ein Lebensbild, Leipzig 1885.
- Endesfelder, E.:** Moritz Gotthilf Schwartz (1802–1848), erster Professor für koptische Sprache und Literatur an der Berliner Universität, in: P. Nagel (ed.): Carl-Schmidt-Kolloquium an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg 1988, Halle 1990, str. 105–117.
- Endesfelder, E.:** Die Ägyptologie an der Berliner Universität – Zur Geschichte eines Fachgebietes, Berichte 8 (1988) Heft 6, 7nn. (B 107).
- Freier, E. – Reineke, W. F.:** Karl Richard Lepsius (1810–1884). Akten der Tagung anlässlich seines 100. Todestages, 10.-12.7.1984 in Halle. Berlin 1988.
- Gabra, G.:** Der Psalter im oxyrhynchitischen (mesokemischen/mittelägyptischen) Dialekt, Heidelberg 1995 (Abhandlungen des Deutschen Archäologischen Instituts Kairo, Kopt. Reihe 4).
- Gardner, I. – Choat, M.:** Towards a Palaeography of 4th Century Coptic, in: Immerzeel, M. – Vliet, J. van der – Kersten, M. – van Zoest, C. (eds.): Coptic Studies on the Threshold of a New Millennium: Proceedings of the Seventh International Congress of Coptic Studies, Leiden, August 27 – September 2, 2002. 2 sv. Leuven 2004 (Orientalia Lovaniensia analecta, 133).
- Hebbelynck, A.:** Les manuscrits coptes-sahidiques du Monastère Blanc: Recherches sur les fragments complémentaires de la Collection Borgia, Le Muséon NS 12 (1911) 91–153; NS 13 (1912) 275–362.
- Iversen, E.:** The Myth of Egypt and its Hieroglyphs in European Tradition, Copenhagen 1961.
- Krause, M.:** Die Disziplin Koptologie, in: The Future of Coptic Studies, ed. R. McL. Wilson, Leiden 1978 (Coptic Studies 1), str. 1–22.
- Krause, M.:** Die Koptologie im Gefüge der Wissenschaften, ZÄS 100 (1974) 108–125.
- Krause, M.:** Die Koptologie und ihre Forschungsgeschichte, in: Krause, M. (ed.): Ägypten in spätantik-christlicher Zeit. Einführung in die koptische Kultur, Wiesbaden 1998, str. 1–33.
- František Lexa – zakladatel české egyptologie (= Velké osobnosti filozofické fakulty Univerzity Karlovy, 2), Praha 1989.**
- Morenz, S.:** Die Begegnung Europas mit Ägypten, Zürich-Stuttgart 1969.
- Oerter, W. B.:** Zur Bedeutung der Manichaica aus Kellis für Koptologie und Manichäologie. Vorläufige Anmerkungen, in: Flasche, R. – Heinrich, F. – Koch, C. (eds.): Religionswissenschaft in Konsequenz. Beiträge im Anschluß an Impulse von Kurt Rudolph, Münster 2000, str. 97–113 (Marburger Religionsgeschichtliche Beiträge 1).
- Oerter, W. B.:** Die koptische Literatur in tschechischer Übersetzung, in: Zemánek, P. (ed.): Studies in Near Eastern Languages and Literatures. Memorial Volume of Karel Petrůček, Prague 1996. str. 467–480.
- Oerter, W. B.:** Lexovo demotistické a koptologické dílo, in: František Lexa – zakladatel české egyptologie (= Velké osobnosti filozofické fakulty Univerzity Karlovy, 2). Praha 1989, str. 49–65.
- Oerter, W. B.:** František Lexa in Straßburg, Enchoria 14 (1986) 71–78.
- Oerter, W. B.:** Lepsius' koptologische Beiträge und sein ägyptologisches Werk, in: Karl Richard Lepsius (1810–1884). Akten der Tagung anlässlich seines 100. Todestages, 10.–12. 7. 1984 in Halle, ed. E. Freier a W. F. Reineke, Berlin 1988, 208–212.
- Orlandi, T.:** The Future of Studies in Coptic Biblical and Ecclesiastical Literature, in: Wilson, R. McL. (ed.): The Future of Coptic Studies, Leiden 1978, 143–163 (Coptic Studies 1).
- Pearson, B. A. – Goehring, J. A. (ed.):** The Roots of Egyptian Christianity, Philadelphia 1986.
- Pokorný, P.:** Tomášovo evangelium, Praha 1981, 1982².
- Pokorný, P.:** Píseň o perle, Praha 1986, 1998².
- Pokorný, P. et al.:** Neznámá evangelia. Novozákonní apokryfy I., Praha 2001.
- Robinson, J. M.:** The Discovering and Marketing of Coptic Manuscripts: The Nag Hammadi Codices and the Bodmer Papyri, in: Pearson, B. A. – Goehring, J. A. (ed.): The Roots of Egyptian Christianity, Philadelphia 1986, 2–25.
- Sidarus, A. Y.:** Coptic Lexicography in the Middle Ages, in: Wilson, R. McL. (ed.): The Future of Coptic Studies, Leiden 1978, 125–142.
- Schenke, H.-M.:** On the Middle Egyptian Dialect of the Coptic Language, Enchoria 8 (1978) 89–104.
- Kellis**
- Churcher, C. S. – Mills, A. J.:** Reports from the Survey of the Dakhleh Oasis Western Desert of Egypt 1977–1987, Oxford 1999 (Dakhleh Oasis Project: Monograph 2).
- Gardner, I.:** Kellis Literary Texts, sv. 1, Oxford 1996 (Dakhleh Oasis Project: Monograph 4).
- Gardner, I.:** The Manichaean Community at Kellis: A Progress Report, in: Emerging from Darkness. Studies in the Recovery of Manichaean Sources. Ed. by P. Mirecki and J. BeDuhn, Leiden – New York – Köln 1997 (Nag Hammadi and Manichaean Studies 43), 161–175.

- Gardner, I. – Alcock, A. – Funk, W.-P.:** Coptic Documentary Texts from Kellis, sv. 1, Oxford 1999 (Dakhleh Oasis Project: Monograph 9).
- Gardner, I. – Lieu, S. N. C.:** From Narmouthis (Medinet Madi) to Kellis (Ismant el-Kharab). Manichaean Documents from Roman Egypt, *Journal of Religious Studies* 86 (1996) 146–69.

Medínit Mádi

- Allberry, C. R. C. (ed.):** A Manichaean Psalm-Book. Part II, Stuttgart 1938 (Manichaean Manuscripts in the Chester Beatty Collection, Vol. 2).
- Böhlig, A. (ed.):** Kephalaia [I]. 2. Hälfte, Lfg. 11/12, Stuttgart 1966.
- Böhlig, A. – Polotsky, H. J. – Schmidt, C. (eds.):** Kephalaia [I]. 1. Hälfte (Lieferung 1–10), Stuttgart 1940 (Manichäische Handschriften der Staatlichen Museen Berlin, sv.1).
- Funk, W.-P. (ed.):** Kephalaia I, 2. Hälfte, Lfg. 13/14, Stuttgart 1999; Lfg. 15/16, Stuttgart 2000.
- Giversen, S.:** The Manichaean Coptic Papyri in the Chester Beatty Library. I. Kephalaia. Facsimile Edition, Genf 1986 (Cahiers d'Orientalisme, 14); II. Homilies & Varia. Facsimile Edition, Genf 1986 (Cahiers d'Orientalisme, 15); III. Psalm Book, Parts 1–2. Facsimile Edition, Genf 1988 (Cahiers d'Orientalisme, 16–17).
- Polotsky, H. J. (ed.):** Manichäische Homilien, Stuttgart 1938 (Manichaean Manuscripts in the Chester Beatty Collection, Vol.1).
- Schmidt, C. – Polotsky, H. J.:** Ein Mani-Fund in Ägypten, Berlin 1933 (Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Philologisch-historische Klasse 1, 4–90).

Nag Hammádí

- Robinson, J. M. (ed.):** The Nag Hammadi Library in English, San Francisco and Leiden 1977.
- Kompletní edice koptských textů vyšla v řadě Nag Hammadi Studies (NHS), ed. M. Krause, J. M. Robinson a F. Wisse, Leiden 1975–1995.
- Schenke, H.-M. – Bethge, H.-G. – Kaiser, U. (eds.)** Nag Hammadi Deutsch, I, Berlin 2001, II, Berlin 2003 (Die Griechischen Christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte, Neue Folge 12).
- Turner, J. D. – McGuire, A. M. (eds.):** The Nag Hammadi Library after Fifty Years. Proceedings of the 1995 Society of Biblical Literature Commemoration, Leiden – New York – Köln 1997 (NHMS 44).

Zajímavé soubory koptských textů ve světových muzeích a sbírkách

Mohli bychom si nyní myslet, že koptologie žije v posledních desetiletích výhradně z pozoruhodných nových nálezů rukopisů *in situ*. Tento dojem je ovšem mylný, neboť se ještě stále „vykopávají“ významné, i když ne tak pozoruhodné nálezy rukopisů v muzeích a sbírkách mimo Egypt. Vždyť texty, pocházející z koptských klášterů a jejich knihoven, které byly přineseny do Evropy už prvními evropskými cestovateli v 17. stol. a ve stoletích následujících, tvoří základní fond těchto institucí. Znovu se nalezají nejen nové rukopisy, jako např. tzv. „Evangelium Spasitele“, získané Egyptským muzeem v tehdejší Západní Berlíně už v březnu 1967 a později zapomenuté. Tímto způsobem lze totiž spojit i zlomky, které kdysi patřily k sobě. Pro tento způsob výzkumu rukopisů, při němž se rekonstruuji staré archivy a spisy z materiálu, jehož původ není známý, se vžil pojem „muzejní archeologie“.

Všimněme si teď závěrem významných koptských souborů literárních a dokumentárních textů a zároveň i muzeí a sbírek, v nichž se tyto soubory dnes nalézají.

Velká část rukopisů ve sbírkách a muzeích v Paříži, Neapoli, Bologni, Leidenu, Káhiře, Ann Arboru, New Yorku, Vídni, Manchesteru, Oxfordu, Benátkách a v Londýně pochází z někdejší knihovny tzv. Bílého kláštera u Sohágu, jehož nejslavnějším opatem a zakladatelem byl Šenute (334–451, resp. 466). Poněvadž Šenuteho spisy byly uchovávané téměř výhradně v této klášterní knihovně, poznaly se nejdříve ze zlomků kodexů této knihovny, které se dostaly do evropských sbírek mezi léty 1750 až 1900. Poměrně brzy pak následovaly i první edice textů, alespoň v podobě katalogů. Tak mohl už r. 1785 Ital *A. Mingarelli* předložit katalog koptských textů, nacházejících se v Benátkách (*Aegyptiorum codicum reliquiae Venetiis in bibliotheca Naniana asservatae*, Bologna). R. 1810 pak vyšel neocenitelný katalog rukopisů sbírky kardinála Stefana Borgiye od *G. Zoegy* (*Catalogus codicum copticorum manu scriptorum qui in museo Borgiano Velitris adservantur*). R. 1907 vydal francouzský egyptolog a koptolog *E. C. Amélineau* (1850–1915) první díl svých *Œuvres de Schenoudi* (2. díl Paříž 1911),

jehož základ tvořily především texty, nacházející se v Neapoli; 1908 a 1913 následovalo zpracování pařížských textů k životu a dílu Šenuteho v dosud nepřekonané společné edici německého koptologa a novozákonníka *Johanna Leipoldta* (1880–1965) a anglického koptologa *Waltera E. Cruma* (1865–1944) (*Sinuthii archimandritae vita et opera omnia*). V letech 1909 a 1917 pojal do své edice Šenuteho texty z Vídně rakouský papyrolog *Carl Wessely* (1860–1931). Přes zvýšený zájem o Šenuta na počátku šedesátých let zůstává publikace všech jeho děl stále desideratem. Takový podnik si ovšem vyžaduje uspořádání a určení všech koptských rukopisů roztroušených po muzeích a sbírkách.

K aktuálním rozsáhlým předsevzetím patří identifikace textů, majících vztah ke klášteru Apollo v Bawitu, případně odtud pocházejících a dnes roztroušených po větším počtu muzeí a sbírek po světě (např. British Library v Londýně, knihovna univerzity v Cambridgi, Britské museum v Londýně, Beinecke Library na univerzitě Yale). Tohoto záslužného úkolu se ujala britská koptoložka *Sarah Clacksonová* (1965–2003). Přitom se jí již podařilo zjistit, že jeden druh textů z kláštera Apollo se vždy znovu vynořuje: jsou to tzv. ŠINE-^ENSA-ostraka, nazvaná podle jejich úvodní formule. Jednalo se snad o dotazy po již podaných objednávkách zboží (většinou jde o víno, pšenici nebo ryby). Hrstka takových textů se dostala i do Náprstkova musea v Praze, a to s poznámkou „původ neznámý“!

Ke koptským rukopisům, které brzy našly cestu do evropských sbírek, např. do Vatikánské knihovny, do Bodleian Library v Oxfordu nebo do John Rylands Library v Manchesteru, patří i do středověkého období datovatelné texty z knihoven klášterů ve Wádí Natrún. Už *Josef Simon Assemani* (1687–1768) – a jiní cestovatelé po něm – tam získal rukopisy počátkem 18. stol. z pověření papeže Klementa XI. Zbytky textů, příp. zlomků textů, které se ještě nalézaly v kláštorech, zvláště v Makariově klášteře, a byly r. 1920/21 objeveny britským klasickým filologem a archeologem *H. G. Evelyn-Whitem* (1884–1924) při archeologických výzkumech a byly uloženy v Koptském muzeu v Káhiře. O jak rozsáhlý nález rukopisů šlo a z jakých textových druhů se skládal, o tom nás informuje 1. díl práce *H. G. Evelyn-Whitea* o nových koptských textech z Makariova kláštera, vydaný posmrtně r. 1926 (*The Monasteries of the Wadi n'Natrún*, New York 1926–1933).

Významný nález klášterních textů představuje bezpochyby publikace textů z Balaizah, vydaná *Paulem E. Kahlem* (1954). Nabízí množství koptských literárních i neliterárních textů z kláštera Balaizah, nacházejícího se asi 18 km jižně od Asjútu. Tyto texty, které už r. 1907 objevil *W. M. F. Petrie*, známý svými výkopy v Gíze, a které se dnes nacházejí v Bodleian Library v Oxfordu, obsahovaly i několik drobných fragmentů, na jejichž základě mohl Kahle určit nový koptský dialekt – tzv. středoegyptský dialekt M (zvaný též oxrhynžský dialekt). Od doby Kahleho epochálního objevu byly zjištěny a vydány další doklady tohoto dialektu: 1974 papyrus s dopisy sv. Pavla z majetku milánské univerzity (ed. *Orlandi* 1974), r. 1981 pak tzv. Codex Scheide s Matoušovým evangeliem ze soukromého majetku dr. *Williama H. Scheideho* (ed. *H.-M. Schenke* 1981), r. 1991 Codex Glazier se Skutky apoštolskými 1,1–15,3, nazvaný podle amerického sběratele rukopisů bankéře *Williama S. Glaziera* (1907–1962); tento kodex je nyní v majetku Pierpont Morgan Library v New Yorku. Konečně zde lze uvést již výše zmíněný Mudilský kodex, uložený v Koptském muzeu v Káhiře, publikovaný r. 1995.

Již v zimě r. 1913/1914 se vydal britský archeologický team, který vyslal British Research Fund do Wádí Sarga, ležícího 8 km jižně od Balaizahu na západním břehu Nilu, aby pátral ve zděších zříceninách, které kdysi poskytovaly útočiště klášterní komunitě. Bohužel nebyly nikdy zveřejněny úplné zprávy o výkopech, protože práce nedobrovolně skončily po vypuknutí 1. světové války. Nicméně mohla alespoň malá, ale nesmírně důležitá, vždy znovu citovaná publikace představit v písemné podobě výsledek archeologických prací. Koptská písemná svědectví, která se nyní nalézají v Londýnském muzeu, se skládají ze zlomků Starého a Nového zákona, z liturgických zlomků, ze začátku jednoho z Apofthegmat (Výroky svatých otců), léčebně magických, a dokonce i matematických textů. Pro papyrologa však, který se zajímá o každodenní život obyvatelů mnišských sídlišť ve Wádí Sarga, mají cenu především zde nalezené doklady, skládající se z obchodních knih, zápisů, smluv, účtů a stvrzenek. Souběžně nalezené mince a uvedená zde jména arabských vládních úředníků dovolují zařadit tyto dokumenty do 6.–8. stol.

Se jménem Džéme, koptským názvem Théb, spojuje koptolog a právní historik významnou skupinu dokumentů, která se vyznačuje vzácnou uzavřeností, pokud se týče data, původu a jazykového

rázu. Lokalita *Džéme*, v ptolemájovské době ještě bezvýznamná vesnice, se v prvních stoletích po Kristu rozvinula v město, které se v západních Thébách prostíralo od Medínet Habu až po Dér el-Medína a Dér el-Bahrí. Jeho obyvatelé používali staroegyptské památky pro stavbu svých chrámů. Podle písemných pramenů, nalezených v Džéme, prý zde bylo 28 klášterů a chrámů. Koptské a řecké texty na papyrech a na ostracích zachycují různé právní akty, které sahají od prodeje (pozemky, domy a části domů, náradí), právních sporů (o podíl na nemovitém majetku, dědictví, pozemky, půjčky, darování), přísliby plateb, dohody o splácení dluhů, různá potvrzení o půjčkách, hypotéky, závěti, darovací listiny (zaslíbení dětí klášterům, darování pozemků, palem, ovcí a koz) až po záruky, daňové doklady a dopisy. Osoby, jichž se tyto doklady týkají, jsou jak prostí obyvatelé Džéme – ženy, muži, děti, tak i mniši a v mnoha případech dokonce opati okolních klášterů. Dokumenty z Džéme jsou dnes roztroušeny po evropských muzeích, nejvíce se jich ovšem nachází v Britském muzeu v Londýně.

Mezi nespočetnými koptskými dokumenty ze Státních muzeí v Berlíně se nachází také asi 200 textů napsaných na ostracích, známých pod souborným názvem *korrespondence biskupa Abrahama z Hermónthis*. Abraham (žil koncem 6. stol.) byl opatem Foibammonova kláštera, který byl zabudován do terasového chrámu Hatšepsut v západních Thébách, dnešním Dér el-Bahrí. Odsud spravoval diecézi Hermónthis, jejímž byl biskupem. Jeho korespondence, pocházející jak z výkopů v západních Thébách, tak z obchodu se starožitnostmi, nám v pestré mozaice ukazuje, jak vypadalo zastávání úřadu hornoegyptského biskupa. Témata, přicházející v úvahu, sahají od záruk, skládaných biskupovi při ustanovování diakonů, biskupských listin, uvádějících do úřadu, a dokladů, stanovících povinnosti kléru, přes biskupské listy mnichům až k hrozbám a vyhlásování interdiktů. Zachovala se i řecky psaná Abrahamova závěť, která je dnes uložena v Londýně.

Z archivů, které bylo až dosud možno sestavit na základě důkladného srovnání četných textů, dřímajících v muzeích, zde uveďme alespoň tři. Je to především souborný *archiv právníka a básníka Dioskora* (520–580), stejně zajímavý pro řecké i koptské papyrology, který obsahuje jak řecké, tak koptské texty. Dioskoros získal klasické vzdělání své doby, byl správcem kláštera, založeného jeho otcem, po nějaký čas byl později právníkem v Antinoopoli, později se uchýlil k spisovatelské činnosti a ke správě svého pozemkového majetku v Afrodito. Jeho archiv, bohatý informační pramen ke kulturnímu a hospodářskému životu egyptské raně byzantské doby, obsahuje řecké a koptské dokumenty, vzniklé v rámci jeho právnícké činnosti. Koptské dokumenty se nacházejí nejméně ve dvou muzeích: v Egyptském muzeu v Káhiře a ve Vatikánské knihovně.

Pisentia (569–632), biskupa Koptu, uctívaného jako svatého, známe nejen z četných vzdělávacích děl, která o něm byla napsána, ale i z jeho korespondence, roztroušené po muzeích ve světě. Většina jeho dopisů, pocházejících z biskupského archivu, se nachází v Louvru. Ukazují, s jakými každodenními a někdy i docela osobními problémy členů své obce byl biskup konfrontován, např. se zákazem přijímání v případě jedné ženy nebo s těhotenstvím děvčete před svatbou. Ukazují však také problémy, které pro místní obyvatelstvo Egypta přinesla perská invaze v letech 619–629.

Od roku 1964 uchovává Rijksmuseum van Oudheden v Leidenu rodinný archiv muže jménem *Rafael z Tešlotu* v Horním Egyptě. Archiv není zajímavý pro skromný počet dokladů (celkem 11) ani pro svou relativně pozdní dobu, z níž pochází (11. stol.), ale proto, že jeho písemnosti pokrývají období 35 let. Mimo dva dopisy, se archiv skládá z právních dokumentů, pojednávajících o koupi a prodeji a o rozdělení Rafaelova majetku na členy rodiny.

Tento výpočet dokladů by jistě bylo možno rozšířit. Povšimněme si místo toho našeho domácího prostředí a podívejme se, jak je tomu u nás s případnými koptskými soubory textů a sbírkami. Zde se musíme spokojit se skromnou odpovědí: zachycování koptských dokumentárních a literárních textů teprve probíhá. Nehledíme-li na asi tucet dokumentárních ostrak v Náprstkově muzeu, pocházejících velmi pravděpodobně ze sbírky prvního československého vyslance v Egyptě, Cyrila Duška, lze ukázat na světoznámou sbírku Carla Wesselého, obsahující nejen řecké, ale i četné koptské texty na papyrech, pergamenu a papíře. Koptské texty, podobně jako ostatní orientalia z této kdysi soukromé sbírky, které jsou od r. 1934 veřejným majetkem, jsou uchovávány v Orientálním ústavu Akademie věd České republiky.

Na tomto místě nebylo možno uvést všechna muzea a sbírky a zdaleka ne ani všechny problémy koptské papyrologie. Doufáme nicméně, že jsme ukázali alespoň něco ze samostatnosti, rozmanitosti

a charakteru vědecké disciplíny, jež přesahuje vlastní obor a která se i u nás pomalu začíná probouzet ze spánku „Šípkové Růženky“.

Literatura

- Clackson, S. J.:** Coptic and Greek Texts relating to the Hermopolite Monastery of Apa Apollo, Oxford 2000.
- The Coptic Encyclopedia**, ed. by A. S. A. Atiya. 8 vols., New York 1991: s.v. Abraham of Hermonthis; Dayr al-Bala'izah; Dioscorus of Aphrodito; Djeme; Mesokemic (or Middle Egyptian); Papyrus Collections.
- Crum, W. E. – Bell, H. I.:** Wadi Sarga. Coptic and Greek Texts, Hauniae 1922.
- Crum, W. E. – Steindorff, G. (eds.):** Koptische Rechtsurkunden des achten Jahrhunderts aus Djême (Theben), Leipzig 1912.
- Dus, J. et al.:** Příběhy apoštolů. Novozákonní apokryfy II., Praha 2003.
- Evelyn-White, H. G.:** The Monasteries of the Wadi n'Natrun, New York 1926–1933.
- The Facsimile Edition of the Nag Hammadi Codices.** Published under the Auspices of the Department of the Antiquities of the Arab Republic of Egypt in Conjunction with the UNESCO, Leiden 1972–1977.
- Gabra, G.:** Zur Bedeutung des koptischen Psalmenbuches im oxyrhynchitischen Dialekt, Göttinger Miszellen 93 (1986) 37–42;
- Gabra, G.:** Der Psalter im oxyrhynchitischen (mesokemischen/mittelägyptischen) Dialekt, Heidelberg 1995.
- Hedrick, C. W. – Mirecki, P. A.:** Gospel of the Saviour: A New Ancient Gospel, Sonoma 1999.
- Hopfner, T.:** Die Papyrussammlung Carl Wessely, jetzt ‚Papyrus Wessely Pragensis‘, AfP 12 (1937) 68–69; CdE 10 (1935) 417–418.
- Kahle, P. E.:** Bala'izah: Coptic Texts from Deir el-Bala'izah in Upper Egypt, Oxford – London 1954.
- Oerter, W. B.** Ein $\omega\iota\eta\epsilon\text{-}\bar{\nu}\bar{\iota}\bar{\sigma}\alpha$ -Ostrakon (P 217) aus dem Náprstek-Museum Prag. Annals of the Náprstek Museum 20 (1999) 31–38.
- Oerter, W. B.:** Recherchen zum koptischen Schrifttum in Prager Museen und Sammlungen (Stand August 1998), in: Atti XXII Congresso Internazionale di Papirologia, Firenze, 23–29 agosto 1998, ed. Andorlini, I. – Bastianini, G. – Manfredi, M. et al., Firenze 2001, sv. 2, str. 1051–1056 (týká se souboru koptských textů z Náprstkova muzea v Praze).
- Oerter, W. B.:** Recherchen zum koptischen Schrifttum in Prager Museen und Sammlungen II: Die koptischen Texte aus der Sammlung Papyri Wessely Pragenses (Stand Juli 2001), in: Akten des 23. Internationalen Papyrologenkongresses, Wien, 22.–28. 7. 2001, ed. H. Harrauer et al., Wien.
- Orlandi, T.:** Koptische Literatur, in: Krause, M. (ed.): Ägypten in spätantik-christlicher Zeit. Einführung in die koptische Kultur, Wiesbaden 1998, str. 117–147.
- Orlandi, T.:** Papiri della Università degli Studi di Milano, sv. 5: Lettere di San Paolo in copto ossirinichita, Milano 1974.
- Pokorný, P. et al.:** Neznámá evangelia. Novozákonní apokryfy I., Praha 2001.
- Schenke, H.-M.:** Apostelgeschichte 1,1–15,3 im mittelägyptischen Dialekt des Koptischen (Codex Glazier), Berlin 1991.
- Schenke, H.-M.:** Das Matthäus-Evangelium im mittelägyptischen Dialekt des Koptischen (Codex Scheide), Berlin 1981.
- Schenke, H.-M.:** Das sogenannte „Unbekannte Berliner Evangelium“ (UBE), Zeitschrift für Antikes Christentum 2 (1998) 199–213.
- Wessely, C.:** Griechische und koptische Texte theologischen Inhalts, Leipzig 1909, 1917.

PAPYROLOGIE

(řecká, latinská, koptská)

Růžena Dostálová, † Radislav Hošek, Gabriella Messeri,
Wolf B. Oerter, Rosario Pintaudi

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Ovocný trh 3, Praha 1

Praha 2006

Prorektor-editor prof. MUDr. Pavel Klener, DrSc.

Obálka Jan Šerých

Grafická úprava Kamila Schüllerová

Sazba a zlom Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a. s.

Vydání první

ISBN 80-246-1180-5